Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл ноябрь 20 вторник № 264 (14464)

1925 чылда үнделеттингеН

Өртээ 3 коп.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязынга 1990 чылдың ноябрь 17-де М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ чугаазы

Эштер, Эвилел керээзин чарарын дүргедедир, ынчалзажок аңаа чедир чуртта бүгү херектиң байдалын экижиринче, ооң иштинде политиктиг болгаш экономиктиг байдалды быжыг туруштут болдурарынче, хөй-ниитиниң корум-чурумун, сагылга-чурумну хандырарынче, националдар аразының харылзааларында байдалды чогум-талыг кылдыр быжыглаарынче утланган эң-не шиитпирлиг хемчеглерни боттандырар дугайында бодалдың тургустунганын дүүнгү хуралга улус депутаттарының, Дээди Советтиң кежигүннериниң, республикалар төлөөлекчилериниң санаалдары, сессия үезинде эштер-биле мээң беседаларым бадыткап көргүстү. Күрүне эрге-чагыргазының структуразын соңгаарладыышкын чокка эде организастаар, ону Президентиге чагыртыр. Структура болгаш кадр өскерилгелерин кылыр, эргижирээн звеноларны дүжүрер, чаа звеноларны тургузар. Шуптузун санап чугаалавас бодай-дыр мен, оларның хөй нуруузунун дугайында чугааладым. Инициативтиг, амгы үениң өзүү-биле бодап шыдаар чаа ажылдакчылар министрлер кабинединиң составына кирген турар ужурлуг. Оралакчы президент дугайында айтырыгны шиитпирлээри чугула деп бодаар мен. Черчерде күүсекчи органнарның дээштиг ажылдаарын хандырар эргежок чугула шиитпирлер база деңге хүлээп алдыңган турар ужурлуг. Бо бүгү чүүлдерни соңгаарлатпайн, Эвилел керээзин манавайн, кылыр херек — ол дугайында үргүлүг чугаалап келген мен, ынчаарга маңаа силериниң бүгү сеткил дувөрээшкиниңерни, ниитилелдиң сагыш-сеткилин илергейлээниңерни билип тур мен. Мону барымдаалааш, дораан хөделир, байдалдың негеп келгенин өзугаар улус депутаттарының Съездизинге шиитпирлээр херек.

Үште. Корум-чурумну быжыглаар, бистиң чуртувустуң хамааты бүрүзүнүң айыыл чок чоруун хандырар дугайында негелделер чөптүү-биле кылдыңын турар. Төпке, республикаларга база чер-черге организастыг болгаш кадрлар талазы-биле өскерилгелерни кылыры эргежок чугула. База бир айтырыг бар: хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның ажыл-чорудулгазына бүгү-ниити болгаш бүгү-ле чер болганга холгаарлаашкынны кылын болбас, ындыг холгаарлаашкын оларның ажылынга улуг моондактаашкын болур ийик. Бистиң хүлээп ап турарывыс хоойлу бар-ла болгай, боттарывыс бодувусту хүндүлээр болзувусса, хоойлу күүсеттинген турар ужурлуг. (**Адыш часкаашкыны**). Президент эргелеп башкарылгазының хемчээлинге хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның ажыл-чорудулгазын холбаштырар талазы-биле органны тургузарын саналдап тур мен. Организастатты-ңган кем-херек үүлгедиишкининге, ажыт экономикага, чижек садыглаашкынга болгаш чуртта нептерээн кем-херек үүлгедиишкиннерининг өске-даа өскүүшүкүнерине удур демиселди чорударынга Президентиниң чанынга тускай албан черин тургузары үүлдүг болур.

Бедик мергежилдиг, чүткүлдүг специалистер ол ажылга хаара туттунган турар ужурлуг. Бо айтырыг шиитпирлеттинген болгаш чаа орган 10-12 хонгаш, ажылын эгелеп болур. Хоойлуларны, шиитпирлерни, айтыышкыннарны амыдыралга боттандырар сорулгабиле Президентиниң чанынга Контроль палатазын тургузар, бүгү регионларга ол бүрүн эргелиг төлөөлекчилерлиг болур.

Дөртте. Аъш-чем талазыбиле, Эрткен чылдаазы-биле деңнээрге, курлавырлар эвээжевээнин база катап чугаалап тур мен. Хамык ужур чүдел дизе, эргежок чугула продуктулар-биле чонну хандырарының системазын чурумчударында, хүлээлгелерин областарның болгаш республикаларның чигезибиле күүседиринде. Ооң ыңай бар бүгү чүүлдерниң үчёду болгаш контролю эргежок чугула. Чаа дүжүтке чедир чонну аъш-чем-биле хандырарының соңгаарладыышкын чок хемчеглериниң даазызын чоокку он онук, ынды-ла дизе, ийи неделя хуусаада дүрген ажылдап кылгаш, эккээрин, ону чугаалажып көөрүнге, бетиле дизе, дыннадыышкын кылырына киирерин дааскан мен.

Беште. Чурттуң амыдыралын хандырарының магадылалының талазы-биле хемчеглер дугайында онзалап чугаалап көрейн. Бо талазыбиле демир-орук транспортун болгаш энергетиканы бирги черге тургузуп тур мен. Чугула бо адырларның үзүктелиишкин чок ажылдаарын хандырарынга эргежок чугула бүгү-ле чүүлдерни кылырыче, чүүктер сөөртүлгезинге саадаашкыннарны, чүдүрүүшкүн болгаш дүжүрүлге үезинде вагоннарының аңаа туруп бээрин болдурбазынче бүгү Советтерни, күүсекчи болгаш ажыл-агый органнарын кыйгырып тур мен. Дүрген боттандырар бүгү хемчеглер — бо талазы-биле бисте улуг дуржулга бар, — мындыг таварылгада эргежок чугула болур.

Алдыда. Эвилел керээзиниң дугайында. Бистиң канчаар көрүүшкүнүвүстүң, бистиң билиишкинивистиң ниити түңнели — Эвилелди чаартыры болгаш хевээр камгалап арттырары. Ленининиң өөредиин удурулга болдурбушаан, ол чокта-даа дүүн чугаалап турдуңар: баштай аңгыланып алыр, а ооң сөөлүнде сырый каттыжар. Бир эвес шак ынчаар билир болза, эрге-хүлээлелерни болгаш бүрүн эргелерни ылгалдыр тодаргайлаар, бүгү системаны үндезини-биле шынарлыг чаартырын саналдаан эш Бойко шынын чугаалаан, ынчангаш ону бистер шуптувус, бодум хуумда база деткип көрээли. Ынчалзажок күрүнеи үүрмектээринге, девискээрлерни чарарынга, улустарның чүс-чүс чылдарда харылзааларын үрегдээринге шиитпирлин-биле удур мен. Ам дорту-биле мынчаар чугаалап болур деп бодай-дыр мен: чарлып, аңгыланып шыдавас бис дээрзин бистиң кижилеривистиң ханы-биле чугдунган ажыг дуржулгавыс бадыткан турар-дыр. (**Адыш часкаашкыны**). Ынчангаш чарлыышкынның оруунче кирбес ужурлуг бис. Бүрүн эргелерни болгаш эрге-хүлээлгелерни ылгалдыр тодаргайлаарын соңгаарладыышкын чокка үндезини-биле шиитпирлээр, бистиң хөй националдыг күрүневисти чаартырының концепциязында үндезилеттинген бүгү үүлдерни боттандырар херек. Арыг агаар-черде болур, бүгү улустарның чаагай чоруу боттанып бүдер. Дээди Совет ол дээш туржур, ооң туружун чон билген турар ужурлуг деп санаар мен. (**Адыш часкаашкыны**).

Эвилел керээзиниң төлевилели колдуунда белен. ССРЭ-ниң Дээди Совединге болгаш республикаларның Дээди Советтеринге ону кыскка хуусаада киирген бис. Суверенитеттер дээш мырыңай чаа кеступ келген элдептиг демиселчилер, чон илергейлээн дижир ол кижилер бисти коргуткан херээ чок боор... Чондан амдаа айтырар херек. (**Адыш часкаашкыны**). Украинага эң-не берге үеде ынчалдылар, Эвилелди хевээр арттырар болгаш чаартыр дээш бадылаанарның хуузу 70-ден эвээш эвес болган. Бүгү чер болганга база ындыг. Чүс-чүс чылдарда улажып келген харылзааларны үзер деп медеглел сөөлүнде сеткил дувөрээшкини болган дугайында Грузиядан медээни алдым.

Чедиде. Армияның, шериг албанныгларның, оларның өг-бүле кежигүннериниң социал камгалалының айтырыгларынче кичээнгейни күштелдиреринің чугулазын база катап онзалап демдеглээри эргежок чугула деп санап тур мен. Армия — чоннуң төлү-дүр. Хөй-хөй чылдарда биске угланыышкын болуп келген бо сөстерни онзалап ажыглап тур мен. Бодунуң хүлээлгезин күүседир арганы армияга бээр болгаш бистиң күрүневистиң камгалалында турар кижилерниң ат-алдарын хандырар хоойлуларны соңгаарладыышкын чокка хүлээп алырын Дээди Советтен база катап дилеп тур мен.

Сесте. Советтеррнің дембиле сырый харылзаалыг ажылдаарынга, холбаштырылгалыг болурунга бүгү талалыг идигни бээри бистиң хүлээлгевис-тир. Сырый каттыштырган демнежилге болгаш холбаштырылга чокка Дээди Совет болгаш черче Советтер бодунуң ажыл-чорудулгазын ажыктыг кылдыр боттандырын шыдавас дээрзин дүүшүг дискуссия тодаргай бадыткап көргүскен. Бистиң ниити херээвистиң эрге-ажыктарын хандырар төлээде, удур туржуушкундан болгаш үретүнел чок адаанынажылгадан ойталаары чугула.

Эштер, мээң саналдааным хемчеглер бистиң страгегиг сорулгаларывысты күүседиринче, чуртта демократтыг чаартылгаларны уламчылаарынче угланган. Хүлээп алдынган шиитпирлерниң күүселдезин организас талазы-биле хандырар сорулгалыг практиктиг хемчеглериң айытынган программазын деткиринче эвилелдешкен бүгү он беш республикаларның бүгү хамаатыларын кыйгырып тур мен.

Ол бүгү шиитпирлерниң чаңгызы-даа хоозун болбас болгаш күүсеттинген турар ужурлуг. Президент кижи болганымда, ол шиитпирлерниң хажык чокка күүсеттинген турарының дугайында сагыш-салыр мен. Бистиң ниити херээвистиң чедишкининг болурунга сонуургалдыг бүгү кижилерниң деткимчезинге, чурттуң бүгү улустарының, тургузукчу бүгү күштерниң кады ажылдажырынга идеген турар мен, ниити националдың чөпшээрежилгезиниң, хамааты тайбыңының, быжыг туруштут, чогумчалыг байдалды чедип алырының сорулгалары оларга күзенчиг, ол чокка бурунгаарлан шыдавас бис, Чоннуң ол күзелсоруунга удур кижилерге политиктиг аштырыышкынны таварыштырар херек. (**Адыш часкаашкыны**).

Политиктиг, экономиктиг, эрге-хоойлу талазыбиле байдалды чогумчалыг быжыг туруштут болдурарының хемчеглерин хандырарынга боттарының арганларын ажыглаарынче, ук хемчеглерни шиитпирлиг деткиринче коммунистерни кыйгырып тур мен. Бистиң Ада-чуртувустуң салымчолун ниитилелде үнелээр бүгү хөй-ниити организацияларың болгаш шимчээшкиннерни кады ажылдажырынче кыйгырып тур мен. Массалыг информацияның чепсектери бодунуң ролюн база эде көөр ужурлуг. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, ылгай көрүүшкүнүг өскээнежилгени болгаш девидээшкинни өөскүдери болзун. Бистиң келир үевис чүгле шиитпирлиг бурунгаарлаарывыста, бүгү чоннуң салдынган сорулгаларын чедип алырында болур. Үстүнде бо саналдарны деткиринде Дээди Советтен дилеп тур мен. (**Адыш часкаашкыны**).

ССРЭ-ниң Дээди Соведи чуртта байдалды чугаалашкан

Президентиниң илеткелиниң соонда микрофоннар дамчыштыр чээрби хире депутат моон соңгаар канчаар ажылдаарыл? деп айтырыгга доктаап чүве чугаалаанар. Саналдарның кол утказы чүл дээрге чуртта байдал дугайында айтырыг — ең чугула, ынчангаш дискуссияга киржирин күзээн кижи бүрүзүнге сесту бээри чугула дишкен. Хамыктың мурнунда комитеттериң болгаш комиссияларының, парламентиниң депутат бөлүктериниң төлээлекчилеринге сес бээрин дыка хөй парламентарийлер санаан. Өскелери баштай эвилелдешкен республикаларның удуртукчуларына сес бээр херек деэн. Хамыкты мурнай Эвилел парламентириниң болгаш Эвилел чазааның удуртукчуларын дыңнаар, оон соонда уламчылаар дээннер база бар. Түңнелинде мындыг чурумга доктааган: үш-үштеп — парламентиниң комитеттер болгаш комиссиялар төлээлекчилери, эвилелдешкен республикадан болгаш санал бээри-биле бижиткен оочур өзугаар депутат кижи бодунуң өмүнээзинден.

Баштай индирже Архитектура болгаш тудуг айтырыгларының талазы-биле комитеттиң даргазы **Ю. Т. Комаров** үнүп келген. Чурттуң бөгүнгү амыдыралында ең чугула айтырыг болза, эрге-чагырганы, сагылга-чурумну болгаш корум-чурумну быжыглаары болур деп, ол демдеглээн. Үүгле ийи-чаңгыс хамаатыларның эвес, хамыктың мурнунда демократтыг чорук-биле тургустунган соңгуттурган бүгү чадаларының Советтериниң хоойлуларны хүндүлээр чоруун чедип алыр ужурлуг бис деп, ол чугаалаан. Эвилелдешкен республикадан көдээ Советке чедир тывылган «бот-догуннаашкын парадтары», «хоойлулар дайыннары» чуртка мурнунда кижи көрүп көрбээн хоойлу-дүрүм чок чорукту тывылдырган. Ынчангаш ССРЭ Конституциязының болгаш ССРЭ-ниң хоойлуларының чуруттуң бүгү девискээринге Эвилелдиң чаа керээзи чардынгыже чедир тергиидекчи болурун болгаш ону сагыырын бүгү хемчеглер-биле хандырары эргежок деп, ол санаан.

Чогумчалыг байдалды тургузуп болур өске хемчег — ол дээрге төпте-даа, чер-черде-даа эрге-чагырганың структуразын чоокку үеде өскертири болур деп, депутат санап турар. Төпке—эргежок чугула аңаар болза, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелин дужурбушаан, чуртта күүсекчи бүгү эрге-чагырганы ССРЭ-ниң Президентизинге дамчыдары. Ол саналды бодунуң комитединиң өмүнээзинден киирбишаан, оратор бо бодалга чамдык кижилер бузүревейн турар дээрзин немээн. Президент болгаш чазак структураларының эрге-чагырга хүлээлгезин чергелештир тургузары моон соңгаар ажык чок, чүге дээрге бо байдалдарда ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели эрге-чагыргазын өскүнмушаан, чүгле «буруулуг оолчугаш» болуп турар, а ооң-биле чергелештир Президент структуразы ниитилел мурнунга кандыг-даа харыысалга чүктеевейн турар. Үүлдешпес бо үүлдү чайладыр херек.

Өске санал: область, край Советтериниң эгелээш, Советтериниң болгаш оларның күүсекчи органнарының ажылында чергелешкек чоруктарны узуткаар. Оон аңгыда хүлээп алдынган хоойлуларны, чарлыктарны болгаш доктаалдарны чурттуң бүгү девискээринге хажык чок сагыырынче угланган күрүненің контроль органнарының, эрге-хоойлу камгалаар болгаш КАК органнарының ажылын ең идепкейжидери чугула. ССРЭ-ниң Президентизиниң адрезинге база бодал илереттинген, бодунуң ажылдаар үезинин хөй кезиин күрүненің иштики ажыл-херектериңе угландырары чугула деп, депутат санаан. Иштики политиканы боттандырарына соңгукчулар оон шиитпирлиг болгаш чайгылыш чок чорукту манап турарлар, ынчан хоойлужудулга хүлээп алыкчыларының талазыдан эргежок чугула деткимчени ол ап болур.

Бөгүнгү парламентиде чугаалажып турар айтырыывыс онза ужур-дузалыг деп, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы депутат **Б. Н. Ельцин** чугаалаан. Экономиктиг болгаш политиктиг кризис ең чидиг байдалында келген. Бодап кылган реформалар барык доктаай берген, харын-даа дедир кулбуруп эгелээн. Оон бир чылдаганы болза, чуртта амга чедир хевээр арткан чагырын дужаар тургузугнуң кризизи-дир деп, оратор санаан. Оон ең чидиг илерели — эрге-чагырганың, хамыктың мурнунда эрги төптүң эрге-чагыргазының шимчеш дивейн турупканы, оон-биле кады канчап-даа тургаш бодун камгалап арттырарынче, республикаларга, оон иштинде Россияга бодунуң ажыл-херектерин бот-тускайлан арганы бербезинче чүткүлү болур.

Тургустунган байдал дарый хемчеглерни алырын негеп турар. Буступ дужуп турар эрги төп эвилелдешкен республикаларга дээптип болур, ынчангаш ол чорудулга башкартынмас үүл болу бербезин дээш ең кыска хуусаада төптү ханы эде тургузары чугулала деп, саналдакчы чугаалаан. Ынчангаш баштайгы хемчег — ССРЭ-ниң Дээди Совединиң хуралынга Н. И. Рыжковтуң кабинединге бүзүревезин чарлаары. Россия парламентизи ону кылган болгай, күүсекчи эрге-чагырганың хүлээлгезин коалиция органынга, азы кризиске удур онза комитетке дамчыдар дугайында шиитпирни хүлээп алыры, ол Комитетти эвилелдешкен республикаларның төлээлекчилериндеэрге-эргелиг үндезиниге тургузар.

Депутаттың бодап турарыбиле алырга, ук комитет рынокче шилчилгениң республикалар программаларын дүүштүрер талазыбиле нарын ажылды бодунга чүктээр. Эвилел өнчүзүн республикаларга үүгле оларның бот-догуннаан эргелериңе хамааржыр кезээн дамчыдарын организастаар ужурлуг деп, депутат санап турар. Ооң сорулгазы — кризиске удур политиканы боттандырары болгаш республикаларның Эвилелче дамчыткан хүлээлгелерин барымдаалавышаан, экономиктиг эрге-чагырганың чаа структуразын чоорту тургузары, күүсекчи органнарның ажылчорудулгазын кризиске удур комитетке чагыртыр кылбышаан, онза байдалче шилчидери.

Эвилел болгаш республика парламентириниң башкаланчак чоруу өжегээр ынчаар тургустунган дээрзин сагындырбышаан, саналдакчы ол байдалды ажып эртери чугула дээрзин демдеглээн. Ол ССРЭ-ниң Президентизиниң адрезинге шүгүмчүлелди кылган-даа болза, ооң ат-алдарын көдүрери чугула дээрзин база демдеглээн.

Бүгү-ле чугула айтырыгларның ең колу аъш-чем айтырыы дээрзин оратор айыткан. Моон чылдагаанын дүрген сайгарарын, күрүнеи хандырын шыдаар аъш-чем продуктулары чеже херегин тодарадырын, аъш-чемни хуваар талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылырын ол саналдаан.

Чурттуң амгы байдалы дээрге нарын үениң шылгалдазы-дыр деп, депутат **Н. Н. Прибылов** чугаалаан. Үүгле эргежок чугула барааннар, аъш-чем аймаа чедишпейн турар эвес, культура, салым-чаяан, чаагай сеткил, кижиге ынакшыл база чедишпейн турар. Хоойлулар ажылдавайн турар ындыг чиктиг байдал тургустунган. Даштыкыдан эм аймаан садып албайн, үрде чыткан даштыкы таакпы болгаш хереженнериң арны-бажын будууру аар өртекиг косметиктиг «хөлегелер» садып ап турар, ол хиреде кижилер аарыгдан олуп турары, ол-ла хереженнериң арыннарында дувөрелдиң хөлегелери көстүп турары дээш кым харыылаарын? деп, айтырыгны оратор салган.

Ол чамдык саналдарны киирген. Бир дугаарында, ол эрге-чагырга дугайында айтырыгны бодап көөрүн сүмелээн. Президент эрге-чагыргазы-биле ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң албан-хүлээлгезиниң кады ажылдажылгазының дугайында айтырыгны шиитпирлээрин, шилчилге үе-чадазында национал чөпшээрежилгениң коалиция чазаал тургузарын ол чугула деп санаан. Өске эргежок чугула хемчег — шилчилгелиг үе-чада үезинде Эвилел болгаш республика парламентириниң база хоойлуларының, а кол үүл — оларның удуртукчуларының аразында «дайынны» соксадырын чарлаары. Ол ышкаш чер-черлерге Советтериң болгаш күүскомнарның чаңгыс аай эрге-чагыргазын тургузары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң контроль хүлээлгезиниң ажылын дүрген таарыштырары болур.

Экономиктиг онза хемчеглерни хүлээп алырын хамыктың мурнунда Кризиске удур комитетти тургузарын депутат саналдаан, чурттакчы чоннуң экономиктиг өөредилгезин киирери чугула деп санаан.

Чурт үүгле нарын эвес, харын-даа элдептиг байдалда чурттан турар деп, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның, автономнуг областарның болгаш округтарның социал болгаш экономиктиг хөгжүлдезиниң айтырыгларының талазы-биле комиссиязының өмүнээзинден депутат **Г. С. Лисичкин** демдеглээн. Дүжүт эң бедик болза-даа, чуртта аъш-чем-биле хандырылга улам берге болбушаан.

Ораторлуң саналы-биле алырга, ол дээрге экономиктиг факторлар — хамааты кижи бүрүзүнүң, күш-ажылчы коллективтиң, бүгү ниитилелдиң материалдыг эргежазы болур ужурлуг. Ынчалза-даа ол идиг бериишкиннче орук нарын. Рубльдиң үнези читкен, ССРЭ-ниң чаза, депутаттың чугаалаанын өзугаар алырга, меге акша кылыкчызы апарган. Доозулбаан бүдүүлгелер саны көвүдеп турар, конверсия барык ажылдавас, бүдүүлгелерниң инициативазын дүй базып каан.

Саналдың түңнели: чуруттуң амгы удуртулгазы кризисти ажып эртип шыдавас. Ынчангаш ол халажып үнер ужурлуг.

Бараан өртээнге акшаның үнезин катап тургузары эргежок чугула. Ону кыска хуусаада боттандырар дизе нэп-тиң төөгүлүг дуржулгазын ажыглаар херек деп депутат бүзүреткен. Үнезин кудулаан совет акшаның үнезин бедидер талазы-биле бодунуң планының чамдык тодаргай үүлдерин ол саналынга чугаалаан.

Дискуссия үезинде хурал даргазы өскерилгелер киирер ужурга таварышкан. Бир дугаарында эвилелдешкен республикаларның төлөөлекчилери санал бээрин депутаттар негээн. Ынчангаш Украин ССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы депутат **В. П. Фокинге** сес берген.

Кремльди долгандыр фронт шугуму эвес, политиктиг мергел чок чоруктуң дээрбээ бүзээлээн деп, ол чугаалаан. Бистиң бөгүнгү бергелеривисти тывылдырган кол чылдагааннар дугайын чугаалап тура, Украинаның чазааның баштыңы ниитилел бүдүүлгезинде анархия дээрзин хамыкты мурнай демдеглээн. Чамдык республикаларны чааскаан болун камгаланырынче ол албадап турар.

Совет экономика үүгле иштики рынокта бууравайн турар. Эвилел валюта талазыбиле база бууран. Ындыг турбуже, валютаны хумагалыг эвес ажыглап турарының кижи шыдажыр аргажок фактылары бар. Оон кадында төп ол дээш бүгү харыысалганы чер-черлерге онаарын оралдажып турар. А буруу херек ырында чуруттуң удуртулгазының турум эвес, логика чок политиказында деп, оратор айыткан.

Республикаларны экономика талазы-биле боттарының дыжын харан турар дээн үндезин чок буруудадыышкынны ол шиитпирлин-биле буруу шапкан. Чугаа болза кижилериниң социал эрге-ажыктарын камгалаар дээн ораалдажыышкын дугайында болуп турар. Ортек өстүрер дугайынга, Эвилел чазааның

(Төнчүзү 2-ги арында).

ССРЭ-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ ДӨРТКҮ СЪЕЗДИЗИН ЧЫЫЛДЫРАР ДУГАЙЫНДА

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң доктаалы

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң доктаадыры болза:

ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөртү Съездизин 1990 чылдың декабрь 17-де Москва хоорайга чыылдырар.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. ЛУКЬЯНОВ.

Москва. Кремль. 1990 ч. ноябрь 17.

ССРЭ-НИҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИН ИТАЛИЯЖЕ ЧОРУПКАНЫ

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев ноябрь 17-де Москвадан Римче чорупкан. Албанның түр аян-чоруун кылып, ол Италия Республикага баар, а ооң соонда понедельникте Парижке ажыттынар Европага айыыл чок чорук болгаш кады ажылдажылга талазы-биле чөвүлел хуралдың киржикчилери чурттарның күрүне болгаш чазак баштыңнарының хуралынга киржир.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. И. Лукьянов, СЭКП ТК-ның Чингине секретарының оралакчызы В. А. Иванко, албанның өске-даа кижилери ССРЭ-ниң Президентизи аэродромга үдээн.

(СЭТА).

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ РИМГЕ ЧОРУП ТУРГАНЫ

РИМ, ноябрь 18. (СЭТА-ның тускай корр. А. Красиков, С. Старцев, А. Тараканов, Н. Тетерин). ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев итали удуртулганың чалааның ёзугаар ол хүн Италияга чаңгыс хүннүң ажылчын аян-чоруун кылып ында чеде берген.

Ийи чуруттуң күрүне туктары-биле шиметтинген итали найысылалдың Фьюмичино аэропортунга М. С. Горбачевту болгаш ону үдеп чоруур кижилерни Италияның Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Джулио Андреотти, албанның өске-даа кижилери уткаан. Уткаанларның аразынга ССРЭ-ниң Италияда элчини А. Л. Адамишин болгаш Италияның ССРЭ-де элчини Ф. Саллео олар турган. ССРЭ-ниң Күрүне гимнин күүсеткен. М. С. Горбачев хүндүлүг таныыл чыскаалының баары-биле эткен.

Совет аалчы аэропорттан аңаа тускайлаан резиденцияже — Президентиниң квириналдыг ордузунче чорупкан. Аңаа уткуушкуннун албан ёзузунун ёзулалы болган. Италияның Президентизи Франческо Коссига М. С. Горбачевка изин-биле байыр чедирген. Квиринал ордузунун кырында Италия Республиканың тугунун чанынга ССРЭ-ниң Күрүне тугун көдүрген.

Совет Эвилелиниң Президентизиниң амгы бо аян-чоруу хуусаазы кыска-даа болза, онзагай ужур-дузалыг. Римниң «Мессаджеро» солуну бо аян-чорук «соок дайынның» херек кырында доозулганы-биле холбашкан деп демдеглээн. Бо аян-чорук ийи чурттарның аразында политика, экономика, культура болгаш өске-даа адырлар талазы-биле кады ажылдажылганы улам ынай хөгжүдеринге болгаш быжыглаарынга чаа идигни бээр ындыг улуг түңнелдерни манап турарын Италияда чажырбайн турар.

Римниң кудумчуларынга совет удуртукчуну болгаш ону үдеп чоруур кижилерни тротуарларга чыылган римчилер байыр чедириишкиннери-биле уткуп турган. Хоорайның шелдериниң бирээзинге М. С. Горбачев машинаны доктаадырын дилээн болгаш оон үнүп келген. Кыска болгаш хайым чугаа кадында Римниң чурттакчылары эде тургустунуушкунга чедиишкинни күзеп, ол чүгле совет кижилерге эвес, а бөмбүрзектин бүгү улустарынга-даа чаагай түңнелдерни бээр боор дээрзинге бүзүрелди илередип турганнар.

ССРЭ-ниң Президентизиниң Ватикандан ээп келгениниң соонда, квириналдыг ордуга, итали күрүнеин баштыңының кабинединге М. С. Горбачев биле Ф. Коссиганың чугаалажыышкыннары эгелээн. Аңаа Дж. Андреотти киришкен. Оон соонда чугаалажыышкыннарны калбак составтыг уламчылаан. Аңаа совет делегацияның кежигүннери, Италияның чамдык министерстволарының болгаш ведомстволарының удуртукчулары киришкен.

Италия Республиканың Президентизиниң өмүнээзинден М. С. Горбачевтуң база Р. М. Горбачеваның алдар, кадыы дээш эртеңги шайлалга кылган.

Кыска чапсар соонда совет удуртукчунун итали чазактың баштыңы-биле чугаалажыышкыннары уламчылаан.

Чугаалажыышкыннар доозулган соонда совет-итали документилерге ат салырының ёзулалы болган. Оларның эң кол чугулазы — ССРЭ-биле Италияның аразында найыралга болгаш кады ажылдажылга дугайында керээге ССРЭ-ниң Президентизи М. Горбачев биле Италияның Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Дж. Андреотти ат салган.

Оон соонда ийи чуруттуң даштыкы херектер министрлери Э. А. Шеварднадзе биле Джанни де Микелис чазалы дугуржулгазынга база долгандыр хүрээлел камгалалының талазы-биле дугуржулгага ат салганнар.

Совет база итали удуртукчулар документилерге ат салып турар үеде үүве чугаалааннар.

• • •

Кежээ квириналдың ордузунуң кирасирлер залынга М. С. Горбачевка «Фьюджи» делегей шаңналын тывыскаанының ёзулалы болган. Ону бо чылын ССРЭ-ниң Президентизиниң Италияда туруп турар «Фьюджи» фондунуң чиңгине чөвүлели тывыскан.

«Фьюджи» фондунуң чиңгине чөвүлелиниң президентизи Дж. Андреотти кыска үүве чугаалаан, байыр чедирген. «Бөгүн Силер мында, Римле чоруп турарыңар-биле даарта Парижке барып, Европага айыыл чок чорук болгаш кады ажылдажылга талазыбиле Төвүлел хуралдың элчегиг үе-надазының байырлыг ажыдыышкынынга барып киржир деп турарыңарның капсырлажы бергени аас-кежик деп санап тур мен. Хельсинкиге Түңнел документиниң 15 чыл дургузунда чогумчалыг боттанып келгениниң уламнынан бо удаада ук чөвүлел хуралга тайбың талазы-биле делегейге чаа чогумчалыг үүлдерни ажыдар боор деп аазап турар.

Эгезинде бүзүревес-даа кижилер хөй, удурланыкчылардаа эвээш эвес, ынчан тургустунган байдалга бүзүревес, бот-боттары аралажып харылзажырының аргазы чогунга дувөрээн хөй-ле кижилер тургулаан. Ынчалза-даа эки үрезин чаагай чимисти бээр болгай...» деп, ол чугаалаан.

Ф. Коссига шаңналды М. С. Горбачевка тывыскан.

Ёзулалдың тускай кезээ төнгенинин соонда «Венецияның ыражылары» ансамбльдиң улуг эвес концерти болган.

• • •

Совет күрүнеиң баштыңы кежээ Римден Парижче чорупкан. Аэродромга М. С. Горбачев биле Р. М. Горбачеваны Дж. Андреотти каллыы-биле база албанның өске-даа кижилери үдээн.

ВАТИКАНГА УЖУРАЖЫЫШКЫН

ВАТИКАН, ноябрь 18. (СЭТА-ның тускай корр.). Ол хүн ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң Ватикан күрүнеиниң баштыңы папа Иоанн Павел II-биле ужуражыышкыны болган.

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИ ЧУРТТА БАЙДАЛДЫ ЧУГААЛАШКАН

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

чоокта чаа хүлээп алган шинтпирин УССР-ниң чазааның удуртукчузу кижи кырыпче чажыпкан доштут сутта демиргеен. Ону республиканың сеткилин барымдаалавайн хулаан елгеи. Ындыг чорукту хөойлу-дүрүмге дүжүр деп болбас херек.

Эң кол үүл: Эвилел турар бе, турбас бе, турар болза ол кандыг болурул? деп кол айтырытны тодарадып албайн чыда, рынокту тургузуп болбас. Ниити экономиктиг айтырыгларны найы хамаанчок шинтпирлээри дээрге мурнунда болдурган частырыгларны катаптаары-дыр деп, ол чугаалаан.

Хуралга Президентиниң ылгаан илеткелинде чуртта байдалды үнелээриге болгаш криизистен үнер оруктарга тодаргай чугаалавазын деп, оратор санаан. Байдал мындыг турда эвилелдешкен республикаларның суверенитединиң дугайында Декларацияны баштай хүлээп алганнарның бирээзи, ынчалза-даа Эвилелден үнер дугайын ол бодаатайн турар, ол өскүзүн чуге кезин болгуун ап билир. Эвилелдиң чаа Керээзиң чоокку 10-15 хонук дургузунда дарый чугаалажыры болгаш хүлээп алыры чугула деп, ук республиканың төлөөзи чугаалаан.

Тургустунган нарын байдал дээш улуг бурууну черчерлериң эрге-чатыргаларынга онаап турар чорукту Казахстаның Дээди Совединиң Даргазы **Е. М. Асанбаев** буруу шапкан. Төптүн боду турум эвес болгаш бодап кылдынмаан хөделиишкиннери-биле республикаларның бот-камгаланыр чоруун тургузуп-кан. «Бир эвес мерген угаанны кижи алдат кылыр болза, бүгү делегей ооң соо-биле тайын ужар» деп улегер домактыг оратор чугаалаан.

«Чогум кым буруулугул?» деп айтырыгга саналдакчы мынчаар харыылаан: «Хой кижилер буруулуг. Ынчалза-даа хамыктың мурнунда бүгү үүл дээш харыылаар ужурлуг чазак, күүсекчи эрге-чатырга». Эвилел чазааның байдалды экижидип шыдаар аргазын болгаш ооң ат-алдарының дугайында сайгарылганы кылып тура, Казахстанның парламент удуртукчузу «бо талазы-биле принципиалдыг шинтпирни хүлээп алырынче» кыйырган. Рынокче шилчилге үезинде чуртка күштүг болгаш ат-алдарлыг күүсекчи эрге-чатырга херек болуп турар болгай. Байдалды чогумчалыг болдурар үеле удуртукчуларның политиктиг болгаш хууда быжыг тура-соруу илереттинген турар ужурлуг.

Республиканың эргелери төпке дамчыдып турары ындыг. Эвилел керээзи дээш Казахстан туржуп турар дээрзин оратор медеглээн. Бо таварылгада даштыкы экономиктиг ажылчорудулганы эде тургустуушкуннуң эн чугула фактору кылдыр көрүп, колдуунда республикаларга мөөнүзүн чугула, а Эвилел структураза тайылбыр, сүме бөөр рольдуг болур ужурлуг. Политиктиг амыдыралга «суверенитет парадыныг» дугайында эвес, «суверенитет байырлалының» дугайында чугаалаары чугула. Эвилел керээзиге ат салырының мурнунда төптүн болгаш эвилелдешкен республикаларның бүрүн эргелериң тодаргайы-биле ажылап турар документиниң хүлээп алыры эргежок чугула.

Грузияның төлөөзи **А. Т. Асатиани** бодуунуң саналын чазалгадан өгелээн. Ол хурал даргазынче көрүкгеш, Грузия ССР-ниң эвес, а Грузия Республиканың Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы дээрзин чугаалаан. Грузияның чаа сонгуткан Дээди Соведи ындыг шинтпирни хүлээп алган.

Республикага соолгу элээн каш неделя дургузунда болгулаан болуушкуннарны оратор дыңнаткан, чуге дээрге парлалга ол дугайында ындыг-ла тода эвес медээлерни берип турар.

Бис Грузияның Дээди Совединиң маңаа хайгааракчылар хевирлиг кылдыр төлөөлээр, чогуур медеглелдерни киирер болгаш кодуртунген айтырыгларны чугаалажырынга киржир хүлээлгелиг бис деп, саналдакчы чугаалаан.

Республиканың амгы Дээди Совединиң бирги хуралынга хамаарышпас күрүмени катап тургузарынын шилчилге үе-чадазы чарлаттынган деп, ол чугаалаан, ооң улаштыр чугаалаанны болза, «1921 чылда ынчангы Совет Россияның агрессиязының уржуудан ол читкен турган. Бо дээрге доскут үнелел эвес, кымбыр кижиниң саналы эвес, бо дээрге төөгүлүг болгаш юридиктиг факт-тыр».

Экономиктиг айтырыглар шинтпирлеттиниң болур деп санавышаан, оратор национал тургузуг айтырынга доктааган. Кижи бүрүзү бодуунуң салым-хуузун киллиг алыр эргелиг. Грузия Эвилел керээзинге ат салбас, ол чугаалап турган үүлдерге үндеснээш. Совет Эвилелиниң составынга юридиктиг ёзу-биле кирбейн турар. Чоннуң соцгааны Дээди Совет бо медеглелди кылыры биске даасхан.

Ол дээрге кожазында улус-биле база Совет Эвилелиниң өске-даа улустары-биле, оларның Эвилел составынга арткан-артпааны хамаанчокка харылзаалаарының устуру эвес-тир. Грузия бодуунуң кожалары-биле, өске-даа улустар-биле найыралдың чанчылыг хөй чылдар дургузунда тудуп келген, ол харылзаалар хевээр артар.

Түнелиинде оратор «Московские новости» солунга дыңнатканы дег, Грузияда автономиялар дужуртуймейн турар дээрзин чугаалаан.

Чуртту сандарадып турар кайы хамаанчок нептерен турар чорудулгалар-биле бир деңге, оларга салдар чедирбейн, бистиң Дээди Соведивис ажыл-чорудулгазын боттандырып турар ышкаш сагындырар-дыр деп, Азербайджан ССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы **Э. М. Кафарова** чугаалаан.

Ооң болгу дег чүүлүүн болганы ол-дур: ССР Эвилелин сар-даа ышкаш, ооң-биле кады чок-даа ышкаш. Чуртка эде тургустунуушкуннуң чылдарында катаптаттынмас чорудулгалар болгулаан, оларның канчаар хогжээнин көрген бис, бүгүн ону барымдаалавайн баар эргевис чок. Чижээ, төптүн киржилгеи-биле өгелээн эвилелдешкен республикаларның суверенитедин боттуг болдурарының дугайында бодалды көрээлинер, ол үүл ёзулуг хамаарышпас чорукче, чуткүлче шилчий берген ышкажыл. Национал республикаларга ол идеялар сорунзалыг күш болуп, янзы-бүрү шинтилел-политиктиг шимээшкиннер ону билдилиг ажыглаан турар апарган.

Хөй партиялыг системаны бадыткаары-биле доозулган политиктиг реформалар чурттуң-даа, республикаларның-даа күрүне тургузуун аңгы-аңгы кылдыр көорүүнүң байдалын хевирлеп тургускан.

Ооң-биле чергелештир экономиктиг реформа буруп, экономикада кризистиг байдалдар тургустунган. Ажылагыйжылар эвес, а политиктер девискээрлер аразының экономиктиг харылзаалаарының чадазын болгаш хемчээлин тодарадып турар апарган. Бо үүлдер экономиктиг харылзааларны үзеринге болгаш ниити-эвилелдиң экономиктиг амыдыралын сандарадырынга чедиргеп.

Ооң соонда оратор Эвилелдиң чаа керээзиниң концепциязынга болгаш төлевилелинге тодаргай доктаган. Азербайджанның принципиалдыг туружу бот-боттарының аразында эвилелчи харылзааларны камгалап арттырарының болгаш хүлээп алырының эргежок чугулазын хүлээп көөрү деп, ол демдеглээн. Ынчалза-даа ооң утка-шынары үндезинибиле чаартынган. Эвилелдиң бүгү кежигүннеринге ажыглаттынып болур деп, саналдакчы чугаалаан, ол ындыг керээниң үндезини-даа боор болур. Чугаалажыышкыннар столунга олурукан, ол документиниң чедир ажылдаар херек.

Экономиканы экижидер талазы-биле онзагай хемчеглерже оратор кичээнгейин үлдырган. Өртөктер тургузар талазы-биле хемчеглерни кылыындан озалдаан бис деп, ол чугаалаан. Бо талазы-биле чазактың баштайгы дилим базымын ам шугумчулеп турар-дыр бис. Бистиң республика ону деткээн болдур ийин. Ынчалза-даа чиг эттиц, энергия курлавырларының чамдык хевирлериниң чаа өртектери бисти дүвүредип турар. Маңаа девискээрлериниң арганарын болгаш эргө-ажыктарын барымдаалаары чугула.

Онзагай кандыг хемчеглер хереглээ? Хереглээ рынокун дарый чогумчудар херек. Баразнарның массалыг садыглаашкынын кылыры чугула. Чүгле ындыг базым социал дүшкүүрлүг чорукту чавырыдырып болур, Кыргыс ССР-ниң президентизиниң саналы-биле алырга, курлавырларны дилеор дизе, Чөөн чүкче көрүүр болза эки. Барын чүктүн чүүртары хөй аазаашкын кылын турар, ынчалза-даа күүседип турары эвээш. «Адрестерни» база адаан — Япония, Азияның аныяк «Парлары» болгаш «Улуларын». Ооң аңгыда акша реформазын база кылыры чугула деп, ол санап турар.

Сөөлгү чылдарда чөөн түрегелдерден болгаш дүвүрелдерден чилчин үзүлген деп, Таджик ССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы депутат **К. Махкамов** демдеглеп, чугаалаан. Таджикистанның суверенитедин чарлаан, чоокта чаа хүлээп алган декларацияның дугайын чугаалавышаан, республика бодунуң салым-чолун Совет Эвилелинден дашкаар кылдыр черле угаан шыдавас деп, оратор медеглээн. Эвилел керээзин ажылдап кылырынче болгаш хүлээп алырынче улуг күүсеткиннерни салыр херек деп, ол уламчылаан. Керээ бүтпес болза, Эвилел база бактаавас.

ССР Эвилелиниң амгы үеде күштүг болун турар Конституциязынга дүүшпес бүгү-ле республика хоойлуларын болгаш доктаалдарын тур када күш чок болдурар дугайында саналы ооң чугаазынга дыңналган. Бистиң хөй национал ыдыг курүнүвистиң бүгү-ле улустарының чаагай сетилдиг чөпшээрежилгези херек.

Эвилелдешкен бүгү-ле республиканың төлөөлекчилериниң кризиске удур онза комитетти организастаарын оратор саналдаан. Республикалар болгаш девискээрлер аразынга продукция дужаалдазын үсненги дээш кеземче харыысалгазы көргүзетт база чугула деп, ол саналдан турар.

Рынокче шилчилге айтырынга хамаарыштыр чугаалаан, чуртка элээн каш валюталар саарылгазы экономиканы экижидип шыдавас дээр дугайында бодалды Таджикистанның Дээди Совединиң баштыңы чугаалаан.

Бо талга санал-онал солчулгазын дыңнаарга, солунна-дыр, ынчалзажок ону сокчатпас болза, ол ооң-даа ыңай хөрлөөлеп болур ышкаш-тыр. Дискуссияның чоруп турарынга хамаарыштыр ындыг үнелелди Армения Республиканың Дээди Совединиң Даргазы **Л. А. Тер-Петросян** берген. Маңаа тодаргай чугаа, кризиске удур хемчеглер херек деп, ол негээн.

Ынчалзажок ССРЭ-ниң Президентизиниң илеткелинде-даа, өске-даа саналонналдарда-даа ындыг тодаргай хемчеглер, механизмнер чок болду деп, оратор хараадап чугаалаан.

Экономикада сандараашкын, социал болгаш национал-дар аразында дүшкүүрлүг чорук, эрге-чатырганың муңчураашкыны болгаш чоокта чаа буураашкына ооң база катап таварышканы дээн ышкаш ындыг таарымча чок болуушкуннарның чайлаш чок ханыалашкыны турза-даа, аңаа муңчулбайн, берге байдалдан үнериниң аргазын чүткүлдүү-биле дилеп тыварын уламчылаарынче ол кыйырган.

Республикаларның эрге-чатырганың шинтпирлерин тур када күш чок болдурар дугайында ССРЭ-ниң Президентизиниң саналын чогумчалыг эвес деп, ол саналаан. Репрессиг хемчеглерни шыңгыыраткан ышкаш бүлдүнер кылдыр күүсекчи эрге-чатырганы ынчалдыр күштелдирери таарышпас. Албадаашкынны кандыг-даа аргалар күзенчиг эвес — олар айыылдыг болгаш ондактыг. Амыдыралчы кара чаңгыс идеген болур арга болза, ол дээрге бүзүрежилге-дир деп, оратор чугаалаан.

Аңаа үндезилээш, тур када, бир чылда-даа болгайла, экономиктиг чөпшээрежилге комитедин тургузарын ол саналдаан. Ооң составынга эвилелдешкен бүгү республикаларның премьерлери кирген турар ужурлуг. Федерация Чөвүлелиниң болувун хүлээлгелерни долузу-биле күүседирин шыдавайн турар болганда, ооң-биле демей, политиктиг ындыг комитетти тургузары база негеттинип турар деп, оратор санаан.

Эвилел керээзиниң айтырынга хамаарыштыр чүл дизе, ону чедиишкиниг чарын ап болурунуң үсүн эргелеп-дир, ам ону кылыры черле болдунмас деп, ол чугаалаан.

Туркмен ССР-ниң чазак кежигүнү **А. Чарыев** бодуунуң саналының өгезинге чоокта чаа республикага болган президент соңгулдаларының дугайында саңгындыргаш, ону улуг болуушкун кылдыр саналаан. Ам ында республиканың Дээди Совединиң сессиязы чоруп турар деп дыңнаткан. Сөс кырынга эвес, а херек кырынга президент чагыргазының айтырының ында көрүп турар: күүсекчи эрге-чагырганы болгаш чазакты президент удуртур.

Экономиканың хогжүлдези чиг эт угланыышкынныг болганындан Туркменистан өске девискээрлер-биле деңзээрге, деп эвес байдалдыг болу берген деп, оратор ооң ыңай демдеглээн. Эвилелдиң ажыл-агый органнарының сорулгазы бойдус курлавырын улам шиңгээдип алырынче угланган, а социал адырже кичээнгей көңгүс чок.

Ажыл-агыйның төп эргелениң шүшпек чоруунга таарымнайн турарын санал берікчизи чугаалаан. Республикаларның удуртукчуларын кыйгыртып алган, чаңгыс ол-ла айтырыгларны катап-катап чугаалажып-ла турар, а тушел чок.

«Деңгээлиг күрүнелерниң чаңгыс аай шынчы эвилелэ» идеяны деткээн. Эвилел керээзин республикаларның суверенитединиң дугайында хүлээп алган декларацияларны болгаш оларның кады кылган шинчилелдерин барымдаалап чарар херек деп, оратор демдеглээн.

Бистиң туружувус бүгүдеге билдингир: Эстониямның чоку бодунуң шилчилгезин 1920 чылда кылган деп, Эстон Республиканың чазаамның доктаамал төлөөлекчизи, ССРЭ-ниң депутады **Ю. Х. Кахн** медеглээн. Бистиң күрүнүвистиң 1940 чылда дүшкениниң чылдагаанын билир бис. Ам хамаарышпас күрүнеи катап тургузарынче угландыр ол чоруп орар. Республиканың Дээди Совединиң аңаа хамаарыштыр билдингир шинтпирин оратор сагындырган. ССР Эвилелиниң ону кезин болдурар дугайында бистиң статузувусту быжыглаан турар ужурлуг керээге ат салыры-биле Эстон Республиканың Дээди Соведи чөпшээрешейн турар деп улай тайылбырлаан.

Республиканың удуртулгазының мурнундан төлөөлеттирген болгаида, ССРЭ-ниң Дээди Совединиге чугаалажып көөр кылдыр мынчыг саналларны оратор киргеп: бирээде. Эстон республиканы албан ёзузу-биле хамаарышпас күрүне кылдыр хүлээп көөрүн болгаш политика талазы-биле бүрүн хамаарышпас чорукту херек кырынга катап тургузарынга шаптык аваазын; ийиде, ийи таланың эрге-ажыктарынга дүүштүр чөпшээрежилгини дилеп тывар дээш чугаалажыышкыннарны уламчылаарын; үште, ССРЭ-ниң республикалары болгаш чамдык девискээрлери-биле бот-боттарынга ажыктыг экономиктиг харылзааларны Эстониямның тударынга шаптыктавазын.

Эвилелдешкен 14 республиканың төлөөлекчилери санал-оналын сессияга берип каапканын барымдаалаваш, автономиуг тургузугларның депутаттар белүүнден ораторуну дыңнаарын, а ол ышкаш автономиуг чамдык республикаларның Дээди Советтериниң Даргаларының санал-онал бөөр дугайында дилээн хандырарын **даргалакчы** сүмелээн.

Депутат **С. Н. Хаджиев** сөс алгаш, чүгле автономияларның өмүнээзинден эвес, а План болгаш бюджет-санхөө комиссиязының база культура талазы-биле комитетти кежигүнү болуп саналдаарын дыңнаткан. Чонну чемгерер болгаш хепкерер, чурттаар оран-саваны аңаа бөөр, экономикага турум байдалды хандырар, Эвилелди камгалаар — бистиң мурнуста амгы үеде үш ындыг сорулга бар деп, ол чугаалаан.

Айытынган ол үш сорулганы күүседир төлөөде, бистиң улустарывыстың угаандодал күүзүүн бириктирер, сагылга-чуруму бижыглаар, калбак демократчыдылганы хандырар херек деп, Чеченнинг-Ингушетиядан келген оратор чугаалаан. Саналдакчы тодаргай чамдык саналдарны киирген. Президент чагыргазының системазын чуртка январь 1-де өгелеп киирерин саналаан. Ынчан Президент чазакты базаа удуртур апаар. Депутаттың бодалы-биле алырга, Президентиниң экономика талазы-биле оралакчызы албан-дужаалды тургузар херек.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң ажылы дораан-на шупдап чоруй баар деп бодаары чүгле бөрге. Ынчалзажок парламент ажыл-чорудулгазының үнелеп четтинмес дужургазы бистиң практикавыста бир-ле дугаар көстүп келген деп, депутат **М. Ш. Шаймиев** чугаалаан. Эвилел парламентизиниң өгелелиниң болгаш ажыл-херектиң байдалы дээш харыысалгазының дугайын чөпшүүлү-биле медеглээн аңаа бүзүрелди күштелдирип турар деп, Татарстаның Дээди Совединиң Даргазы демдеглээн. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң болгаш хүлээп ап турар актыларының авторитедин бедидер херек.

Эвилел керээзин чардынгыже чедир эрге-хоойлуг удур туржуушкунга мораторий чарлаарын оратор саналаан. Ынчалзажок ол дугайында документини хүлээп алырын дүрүгедедир, чүгле дизе чурттуң салым-хуузу ооң хамааржыр болгай. Ооң бодалы-биле алырга, тускай догуинаан бүгү-ле республикалар, ооң иштинде Татар ССР база чаартынган Эвилелдиң субъектилери болган турар ужурлуг. Чер-черде хоойлужудулга болгаш күүсекчи эрге-чатырганы соңгаарладыышкын чокка каттыштырар, 1991 чылда ажыл-агыйлар аразынга харылзааларны хевээр арттырар дугайында тускай догуинаан республикалар аразынга дуңгуржулганы чарар херек.

Чурт эң-не берге байдалда деп, Соңгу Осетияның Дээди Совединиң Даргазы **А. Х. Галазов** чугаалаан. Эвилел буурап дүжүп турар, а бис ол байдалдың чылдагаанарын болгаш бурууулгаларын тодарадыры-биле өйлежип-ле турар-дыр бис. Шинтпирлиг хөделиривче боттоттарывысты кыйгырыры болгай аан, олче шуут-ла берзинпкеш кирер херек. Шавар халдаашкынче кирер херек, ону М. С. Горбачев баштаар ужурлуг. Бүгү-ле дөңнеллериниң Советтериниң удуртукчулары Президентиниң деткиир дээрзин бүрүн харыысалга-биле медеглеп тур мен.

Эвилел керээзинге ат салгыжеге чедир кандыг-бир дугуржулга чарып алыры чугула деп бадыткаан кижилер-биле чөпшээрешпейн турарын оратор илереткен. Чөпшээрежилгени чедип аңгыда, эки эвес байдалды тывылдырып турар төп биле республикалар аразында удурланышкак чорукту чок кылыр херек. Бо сессия соонда эвилелдешкен болгаш автономиуг республикаларның удуртукчулары артын калгаш, Эвилел керээзиниң дугайында дугуржуп, чамдык чүүлдерни эде көргеш, ооң төлевилелни чугаалажын көөр кылдыр парлалгаже үндүрер херек. Республикаларны эвилелдешкен болгаш автономиуг кылдыр хуваарын чок кылыры эргежок чугула. Эвилел керээзинге Эвилелне бактаан кирип турар бүгү 35 республика ат салган турар ужурлуг.

Бир эвес бо сессияның соонда чоннуң маңаа турары шинтпирлерни хүлээп албас, чурттуң иштинге корум-чуруму болгаш сагылга-чуруму эжижипес болзувусса, Эвилел болгаш арткан бүгү парламентилер боттарынга хүндүткелди чидириптер. Чөн хоозуи чугаалардан хөөнзүрээн болгаш тодаргай ажылчорудулгаларны манап турар деп, санал бирикчизи медеглээн.

Башкир ССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы депутат **М. Г. Рахимов** Эвилел керээзин чарары-биле холбашкан айтырыгларга доктаагаан. Ооң бодап турары-биле алырга, ол Керээниң концепциязын калбаа-биле, харын-даа ажыкчарлыы-биле чугаалажыры чугула болуп турар. Керээ чорудулгазын дүрүгедедири ам чугула болу берген, чүгле дизе оны тончу чок үзүмдүктүрарын болгаш республикалар эвилелин сандарадырын күзеп-турар кижилер бар-дыр. Эвилелдешкен болгаш автономиуг республикаларның Дээди Советтери ол төлевилелди чүү хире үе иштинде чугаалажын көөрүн база тодарадыр ужурлуг. ССРЭ болза тускай догуинаан республикаларның эвилели болган турар ужурлуг. Ол дугайында тезисти оратор деткээн.

Ораторнуң бодалы-биле алырга, РСФСР-ниң Дээди Соведи эвилел хоойлуларыбиле шуут-ла чөпшээрешпес чорукту чарлаан-дыр, ооң харазы-биле Россияда бактаан кирип турар республикаларны берге байдалда таварыштырган. Ындыг байдал турзажок, бистиң бүгү ажылчорудулгавыс Эвилел хоойлуларын сагыырына үндезилеттиниң келген болгаш үндезилеттиивер-даа аңаар деп, ол мегеглээн.

Чурт улуг айыылда дээрзин чоңга чарлаар үе келген деп, Чуваш ССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы **А. М. Леонтьев** демдеглээн. Ханы кризистен үнер төлөөде, ооң бодап турары-биле алырга, президент чагыргазын киирери эргежок чугула болуп турар. Бооп болур бүгү-ле чорудээлердеп ол байдалдарда чайлааш, хөй катыгалдыг чуртту чөпшээрежилгеге үндезилээш, согумчалыг амыдыралдың оруунче киирип болур. Эрткен үениң частырыгларын сайгаар болгаш амгы үениң бергелерин эрткен үениң эндег-частырыглары кылдыр көөр үе бо эвес-тир. Ындыг частырыглар амгы үеде-даа четчири-биле бар, ынчалзажок ооң дугайында ээдээш чугаалаан турар-дыр.

Чурттакчы чонну аъш-чембиле хандырарының айтырынга доктаагаан, колхозтарны болгаш совхозтарны бактап шүүгүмчүлээрин сокчатпас болза, ону шинтпирлээри боллуумас деп, оратор демдеглээн.

Бистиң чуртувусту тургустуунан байдалдың аар-берге шинчизин өскертир төлөөде, Эвилелдиң салым-хуузун бир янзы көөр херек деп, Карелиниң Дээди Совединиң Даргазы **В. Н. Степанов** чугаалаан. Шак ындыг үнелеэшкин ёзүүгаар автономиуг республикаларның Эвилел керээзинге ат салыр эргезин хүлээп көөр херек. Ол чорук, Россияның-даа дижик, эргелерин кызын-кызар таварылганы болдурбас. Харын-даа аңаа элээн деңзигүүрүү бөөр.

Автономиуг республиканың Дээди Соведи Эвилел болгаш Федеративтиг (РСФСР-те) керээлерни чарарының чугулазын илереткен деп, оратор дыңнаткан. Саналдакчының бодалы-биле алырга, тургустунган кризистиг байдалда ССР Эвилелиниң Федерация Чөвүлелиниң ролюн бедидери чугула болуп турар. Республикалар аразында харылзааларын чогумчудар болгаш Эвилел керээзин ажылдап кылырын дүрүгедедир талазыбиле ажылды аңаа дагзын болгай.

Керээлиг хүлээлгелерни сагыыры-биле холбашкан айтырыгларже улуг кичээнгейин оратор угландырган. Ону сагывайн баар чорук чүгле улегшүр болгаш өске-даа будуурулгелериниң ажылынга шаптык кадар эвес, харындаа чонну аъш-чем продуктулары болгаш өске-даа баразнар-биле хандырарынга сандараашкынны болдурар.

Чуртта байдал амгы үеде эң берге деп, ооң мурнуу чарымда санал бергеннериниң үнелээшкини-биле Грузияның Компартиязының Мурнуу-Осетин өбкомунуң бирги секретары депутат **А. Г. Чехов** чөпшээрешкен. Эрге-чатырганың чамдык кризизи бар-дыр. ССРЭ-ниң бүгү девискээрниге күштүг болуп боттанмайн турар хоойлулар аразында чорудээ чоруп өгелээн. Ындыг байдал автономиуг тургузугларга багай салдарын чедирип турар деп, оратор демдеглээн. Бүгүде-биле деңгээлдерге чаа Эвилел керээзинче, экономиктиг чаа харылзааларже кирер улуг күүзел оларда бар.

Республикаларның, ооң иштинде Грузияның, төлөөлекчилери Эвилел керээзинге ат салбас деп, медеглеп турарынче онза кичээнгейин санал берікчизи угландырган. Бактаан кирип турар автономиялардың санал-бодалын ожаан көрбейн, республиканың ындыг медеглел кылыр эргезин бар бе дээрзинге оратор чигзинген. Автономиуг тургузуглар боттарының суверенитеттеринге мораторийни кылырынга бөленнер. Ынчаарга амгы үеде чарлаттынган өскедаа бүгү-ле суверенитеттерге мораторийлеп кылын каалынар. Ол дээрге аткаар базым болур мышкажыл. Бурунгаар бүзүрелдиг базымны кылыр төлөөде, аңаа черле идегээр апаар. Дилээзин бүгү-ле бүрүн эргелерни Президентивиске берген бис. Бүгү Эвилелдиң девискээринге Конституциязының үүлдериниң күүселдезин хандырар, ССРЭ-ниң бүгү улустарының эргелерин сагыырын магадылаар дээрзин ССРЭ Конституциязының мурнунга ол даңгыраглаан. Бир эвес эргежок чугула болза, аңаан сөзүнге ол ээ болзун дээш Президентивиге өске-даа бүрүн эргелерни немей бээрин оратор санаалдаан.

Бүгү совет улустуң маңаа турганы, колла чүүс —чуртуң таварышканы кризистиг байдалдан үнериниң тодаргай программазы Президентиниң илеткелинде чок болганы хомуданчыг-дыр. Улус депутаттарының Ленинград хоорай Совединиң даргазы депутат **А. А. Собчак** саналын ынчаар өгелээн. Политиканы баш удур белеткел чок чорудар, көгүдүүшкүн болгаш угуулгалар кылыр үе ам төнген деп бодаар мен. Амгы үеде чуруттуң байдалы эң-не берге, онза хемчеглер алырын ол негеп турар-дыр чугаалаан. Ук хемчеглерни боттандырарының аргаларын оратор ооң ыңай адаан. Ооңуу-биле алырга, чүгле ийи арга бар. Бирээзи: чуруттуң бүгү девискээринге дорт Президент чагыргазын тургузары, ол армияга болгаш күрүнеиң ялалакчы органнарынга даянган турар ужурлуг. Ынчалзажок ол оруктуң кеди чогун, удур туржуушкунга болгаш хамаатты дайынынга чедирип болурун база бистиң Президентивистиң политиктиг болгаш мөзүг-шынар принциптеринге таарышпазын тодаратказын, кара чаңгыс, ийиги орук-биле санал берікчизи чөпшээрешкен. Ол дээрге демократтыг чаартылгаларны ханыалаары-дыр. Демократия дээрге ол база харыысалгадыр, хоойлуларны шыңгыы сагыыры-дыр дээрзин медерип билбишаан, күрүнеиниң калыыширинин корум-чурумун тургузары-биле ону каттыштырар аңаар.

Ындыг арганы Эвилел күрүнеиниң теп аппарадын үндезини-биле эде тургузарындан өгелээри эргежок чугула деп, оратор санаан турар. Президентиниң чаныңга республикаларның Министрлер Чөвүлүдериниң даргаларындан Экономиктиг дээди чөвүлелди тургузары өгелеп негеттинип турар. Чогум-на ол чөвүлел чуруттуң экономиктиг хогжүлдезинин өгелээн чугула бүгүлге айтырыгларын шинтпирлээн турар ужурлуг. Президентиниң чаныңга эвилелдешкен республикаларның удуртукчуларындан Политиктиг дээди чөвүлелди тургузары бага негеттинип турар. Чуруттуң политиктиг системазының хогжүлдезинин чогуур айтырыгларын ол шинтпирлээн турар ужурлуг. Аңак сөөлүнде, Национал айыл чок орук-тукчу дээди чөвүлелин тургузары эргежок чугула. Эвилелдешкен республикаларның хой-ниитиниң, армияның эң ат-алдарлыг төлөөлекчилери ынаар кирген турар ужурлуг. Даштыкы-даа, иштикки-даа харылзааларга бистиң күрүнеиниң камгалаар талазы-биле ур хуусаалыг политиканы ол чөвүлел ажылдап кылыр.

Чогуур үеге чедир политиктиг партиялардың ажыл-чорудулгазын тур соксадырының дугайында чугаалаан тура, бир эвес бистиң Президентивис СЭКП ТК-ның Чиңгизе секретары болбайн баар болза, ындыг саналга каттыжарынга болен мен, ол дээрге бүгү райкомнарны, ооркомнарны, өбкомнарны, ТК-ларны, хаар, армияны, КАК-ты, ИХМ-ни партияжытпас дээн ол-дур деп, оратор демдеглээн.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Экономиктиг реформа айтырыгларының талазы-биле комитединиң кежигүнү депутат **А. И. Бойко** комитетти бодап турары-биле алырга, тускай догуинаан күрүнелерниң экономиктиг эвилелдерин, ниити рынокка эргежок чугула бүгү принциптерни болгаш структураларны катап тургуларынче, азы чаңгыс аай экономиктиг делгемче доп-дорааа дедир эглери чугула болуп турар деп медеглээн. Бараанның хостуг саарлырынга арганы базз катап бөөр, чүгле дизе экономиканы чүгле ол кодүүрүл болур аргалыг.

Суверенитетти бүгү-ле үүлдерден шуут хамаарылга чок кылдыр билип турар инжилер-биле оратор маргышкан. Амгы үеде ону ужур-утка чок үүл-дүр деп, ол санаан. Чижээлээрге, чоңга сылдаглап алгаш, суверенитет деп биличишкинни Украинада чамдык кижилер соора ажыглап турар. Эвилелге киреринге хамаарыштыр бүгү республикаларга референдумнар эрттирерин хүлээдип турар чарлык үндүрерин чуруттуң Президентиниң оратор санаалаан.

Ооң соонда даргалакчы А. И. Лукьянов санал бөөрилге бижиткен 128 кижиден 26 депутат, ооң иштинде эвилелдешкен 14 республиканың, 7 автономияның удуртукчулары, чамдык комитеттерниң болгаш комиссиялардың төлөөлекчилери хуралга санал-оналын берген деп дыңнаткан.

Сессияның шинтпирниң төлевилелин белеткээр талазыбиле Редакция комиссиязының составын депутаттар бадылаан.

Ноябрь 17-де сессия ажылын үргүлчүлээн.

(СЭТА).

Орукта акша

Акша-хөрөнгө оруунуң аксында төктүп чыдар организацияларың бирээзи «Тыва автотранспорт хандырылга» бүдүрүлге деп чугаалап болур. Ол дугайын ук бүдүрүлгениң начальнигиниң чурттакчы чонга автотранспорт ачы-дуза чедиреринин планын ажыр күүседип турар бис» дигени бадыткады. Чонга ачы-дуза чедиреринин планын аная-ла ажыр күүсетпейн, а ийи азы үш катап дижик, ажыр күүседип, хөй орулга киирип ап болурунуң аргазы «Тыва автотранспорт хандырылга» бүдүрүлгеде бар бе? Мындыг айтырыгны кижи чурттакчы чонга автотранспорт ачы-дузазы чедиреринин Кызылда агентствозунуң көзөөзөнин аксында эртениин-ие бөкперлежип, чүүк сөөртүр машина дилээн улусту көргеш, сала бээр. Бир эвес чурттакчы чон хүнүнүң-не машина айтырып кээп, ээлчегге хөйү-биле сыңмарлажып турар болганда кижилериң акшазының хаптарында акша ам-даа бар ышкажыл. Оларга ачы-дузаны чедирип, ол дээш төлевирни чыып алыр дээш канчаар ажылдап турарын сонуургап көрээлиңер.

Ол сорулга-биле бүдүрүлгениң Кызылда агентствозунуң 3-49-23 дугаарлыг телефонунче долгаалы. Чижээлээргe, «Даарта дүштекиниң 3 шак үезинде чүүк сөөртүп алыр машина чагыдып болур ирги бе?» деп айтырган дижик бис. «Даарта эртенгиниң 8 шакта чедип келиңер» деп, диспетчер эпти-ле харылаар. «Машина меңээ 3 шакта херек. Баш бурунгаар чагыдан киирип кагызмза кандыг ирги?» деп айтырар бис. «Чагыгны баш бурунгаар хүлээп албайн турар бис» дээш, диспетчер телефон түдазын сала кааптар. Агентство баш бурунгаар чагыг хүлээп албас болганда, шил хойлап алгаш, «солагай» талаже машина хайдынып чоруптар түвең ол-ла болгай.

«Агентство түге баш бурунгаар чагыг хүлээп албазыл?» деп айтырыгга эрге-дужаалын, фамилиязын үстүнде адаанывыс Таисия Васильевна дорт харылавайн барды. «Бо ажылды ам-даа шуудадыр үжүрлүг» — ооң харыызы мындыг.

Шын-дыр харын, кандыг-даа ажылды шуудадыр түве болгай. Кажан «Тыва автотранспорт хандырылга» бүдүрүлге 16 автомашиналыг автопарктыг апаргаида баш бурунгаар чагыг хүлээп алырын чүрүмчүдер болза эки. Агентствонуң ажылдакчыларының аңаа улуг тура чогу хереглекчилер хөй болуп, план-салаанны доктаамал ажыр күүседип турарында эвес бе?

«Баш бурунгаар чагыг хүлээп алгаш, машина чорудуптарга, чагыг киирген чамдык кижилер ойталап кааптар-дыр. Ооң түңнелинде карылгалыг артын калыр-дыр бис» деп бо айтырыгга эш Крючкова харылады. Бир эвес ындыг түве болза, баш бурунгаар чагыг киирген дээш төлевирни чагыг киирген кижиден база баш бурунгаар ап турза, кандыг түвел? Ынчан кайы-даа тала машинаны дүргеп, ажыктыг кылдыр ажыглаарынга белгеленир апаар. Эң ылангыя чагыкчы ажылындан баш бурунгаар шөлээ дилеп ап, чүүк чүдүрүп бээр кижилер-биле дугуржуп, машинаның кээрин чагаан шагында манап олурар үжүрлүг. Автотранспорт хереглээн кижилерден чагыны баш бурунгаар хүлээп албас, ооң уламы-биле машиналарны баш бурунгаар хуваавас чорук автотранспортуң ажыглалын кудуладып, чагыкчыларга эпчок байдалды тургузып келген. Мурнуку чылларда машиналарны агентство № 2 АТБ-ден чагыдып ап турган, баш бурунгаар чагыг хүлээп албазын машиналарны чедип бербейн базары-биле тайылбырлап болур турган болза, ам бүдүрүлге боду автопарктыг апаргаш, канчаар тайылбырлаарыл? Чагыкчыга эптиг кылдыр кажан ажылдап эгелээрил?

Ынчаар ажылдап эгелээриниң барымдаазы-даа, баштайгы базымнар-даа бар. Чижээ, хууда кижилерге хөмүр-дашты хоорайның одалга базазының чагыы-биле сөөртүп турган. Ол козучуг эптиг. Хөмүр-даш сөөртүп алыр дээш машина дилеп, агентствоже маңнап түрбас. Эрткен чазын чамдык совхозтар-биле дугуружкаш, огородка хереглээр өдек аймаан хереглекчилерге сөөртүп эккеп берип турган. Өдек, ону сөөртүр машина өртээн агентствога төлеп кайш, манап олурар, олла. Мурнуку чылларда районнарже машиналар үндүрбейн турган болза, бо чылдан эгелээш, машиналарны берип эгелээн. Бо чижектер дээрге хереглекчилерни машиналар-биле шыдаар шаа-биле хандырып, баш бурунгаар киирген чагыг ёзугаар ачы-дузаны чедирип болурун көргүзүп турарышкажыл.

Бүдүрүлгеде тургустунган автопарктың күжүн долузу-биле ажыглаарынга шаптыктыг «Тыва автотранспорт хандырылганың» бодундан хамаарышпас чылдагаанар база бар. Чижээ, бо чылдың кыварчаар материалдар лимидин чарыгдап каапкаанар. Түге дээрге эээшти берген. Бир эвес ачы-дуза чедиреринин хемчээлин көөр түве болза, бо чылда берген лимиттен оранчон хөй кывар-чаар материалдар херек. Көдээде школалар, албан-организация черлери база машиналарны хөмүр-даш сөөртүү-биле агентводан чагыдып ап турар. Хөмүр-дашты бо организациялар чазын, чайын «Каа-Хем» хөмүр-даш разрезинге ээлчег эвээш турла сөөртүп албайн, ыш удур сөөртүп эгелээн. Ооң үржүүнде машиналар хөй үени ээлчегге тура эрттирип турар. Шак мындыг янзылыг түүлдер чурттакчы чонга ачы-дуза чедиреринге база доктар апарган.

Ачы-дуза алыксаан чурттакчы чонуң санын, кирип турар чагыгларын хөйүн көөрге, «Тыва автотранспорт хандырылга» бүдүрүлге хереглекчиниң кармаанында акша «кактап» ап, рынок-даа үеевиде боравдын-даа болза, чурттай берип болур организацияларның бирээзи. Ынчалза-даа хереглекчилериң боттарының эккеп берип турар акшазын безин бо бүдүрүлге бодунуң бүрүүзу-биле бөгүн чыып ап шыдавайн турар. Түге дээрге ооң ажылдакчыларының угаан-медерелинде «херек болза, боттары келзиннер, а бис манап олурар бис» дээн хевирлиг болаал сарыг-сугланы берген ышкаш. Ооң ыңай бөгүнге чедир чурттакчы чонга автотранспорт ачы-дузазы чедирип турар кара чаңгыс организация бо. Ынчангаш ооң ажылын былаажып, орулгазын хунаажы бээр өске ындыг организация база кооператив-даа чок. Чогум-на бо чылдагаан-биле ук бүдүрүлге автотранспорт хереглээн кижилериң чагыын дүргеп, эптиг бүдүрүп бээр оруктарын шоолуг-ла дилевейн турар чадавас.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

ВЕТЛАБОРАТОРИЯ. ООҢ АЖЫЛЫ ЧҮЛ?

Кызыл хоорайның адаа талазында бир кезек болук бажыңнарның эң улуунуң эжинде «Республиканың ветеринария лабораториязы» деп бижип каан. Ону Бурятияның көдээ ажыл-агый институдунуң доозукчузу, дуржулгалыг специалист Сара Ырышовна Түлүш удуртып турар. Лабораторигның амгы үеде ужыл-чорудулганын сонуургап, директордан чамдык айтырыгларны сонуургадым. Оларны моон адазында парлаан:

— Удуртуп турар коллективиңер чогум чүү кылыр боор түвел, ниитизи-биле ажыл-чорудулганар дугайын чугаалап көрүңерем, Сара Ырышовна?

— Республиканың ветеринария лабораториязы азырал болгаш черлик амыдынарның аараан чылдагаанарын тодарадыр, шын диагнозун тургузар, черле аарыгларны болдурбас дээш кандыг хемчеглерни ап чорударының арга-сүмезин бээр, совхозтарга болгаш кодээ ажыл-агыйга хамаарышкан албан черлеринге практиктиг дузаны чедирер, районнар аразының база районнарда ветеринария лабораторияларын боттуг удуртур болгаш оларга дузалаар талазы-биле республикада кол албан черге боон турар. Малга тыптын болур аарыгларны болдурбас дээш профилактиктиг хемчеглерни баш удур ап, малдан эки шынарлыг продукцияны алыр дээш ажылдаар, мындыг сорулгалыг бис.

Амгы үеде бистиң лаборатория сөөлгү үениң чугула дериг-херектелдери-биле хандыртынган, инлдистер янзыбүрү шинчилгелерни чылга ортумаа-биле 5 мүдден 80 мүң чедир чорудуп турар.

— А ооң түңнели кандыг боон тур ирги?

— Ниити шинчилгелериң түңнелдерин алырга, республикада шээр малдың бруцеллез аарыы барын 11 ажыл-агыйдан илереткен бис. Ону үзүткаары-биле планныг хемчеглерни үргүлчү ап келдивис. Бо чылдың май айда Каа-Хемде «Совет Тыва» совхозтуң мал-магаының шинчип көргеш, ында ам ол аарыг чок деп көрдүвүс. Ол-ла бруцеллез 20 ажыл-агыйның мыйыстыг бода малынга тараан турган. Бо чылдың бирги чартыында шинчип көөрүвүске, 10 совхозта үзүткаттынган болду, артканнарында эмнээр хемчеглерни план ёзугаар уламчылап турар бис.

— Бруцеллез талазы-биле ындыг-дыр, а малдың туберкулез аарыы бистиң республикада кандыгыл?

— Бо аарыг Улуг-Хем районда Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтуң Арыг-Бажы сүт-бараан фермазынга турган үүве, ынчангаш аарыг малды ооң чайладып, дортуубиле чугаалаарга, сайгарып каапкан. Бо ийи аарыгның кайызы-даа кижиге база халдап болур. Ынчангаш ону болдурбас дээш республикада санэпидстанцияларын специалистери-биле кады ажылдап тур бис.

— Силериң специалистериңер боттары түүү кылып турарыл, кадрлар-биле хандырылгаар кандыг ирги?

— Лабораторияның специалистери түгле шинчилелдер кылыр эвес, районнарже үүп барып, ниити эпизоотиктиг байдалдарны өөренип көрүп, ветеринар-санитарлыг хемчеглерни ап чорудуп, коданнарда, фермаларда малдың шуптузун шинчип, чылда бир кижи-ле ортумаа-биле 68-тен 214 хонукта сургакчылап чоруп турар.

Лабораторияга болгаш көдээ ажыл-агый системазынга хамаарышкан айтырыгларны шиитпирлээринге улуг арга-дужулгалыг, чаа-чаа арга-ларны үргүлчү дилеп чоруур быжыг билиглиг, чамдыктары хүндүлүг аттарлыг кадрлар бисте эвээш эвес. Оларга РСФСР-ниң алдарлыг мал эмчизи Д. Л. Иванова, Тыва АССР-ниң алдарлыг мал эмчизи К.- У. М. Товуу, улуг дужулгалыг специалистер Ф. А. Погодаева, К. С. Куулар, Н. Ф. Кустова, В. А. Семенова, З. Д. Хомушку, Л. В. Бобкова, М. Л. Лакпа хамааржыр.

— Силерни болгаш ажыл-агый удуртукчуларын дүвүредип турар айтырыглар черле бар боор аа?

— Бар болбайн канчаар. Районнар аразының база районнарда ветеринария лабораторияларының материал-техниктиг баазазы ажок кошкак. Түгле Шагаан Арыг биле Кызыл районнуң лабораторияларының баазалары чүгээр. Республика лабораториязының бактериология килдизинге тускай өрээлдер база херек. Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Тес-Хем районнарда лабораторияларның бажың-балгады база ирип калгылаан, эрги, суг, одалга системалары кииртинмээн, өрээлдери тар, а Өвүр биле Мөңгүн-Тайгага турган лабораторияларны эде тургустунуушкун эгезинде дүжүрген, ам оларны катап тургузарының дугайында кандыг-даа чугаа чок, хевээр.

Бисти дүвүредип турар база бир айтырыг — малдың өлүп хораар чоруу. Халдавыр чок аарыглардан хорап турар. Ооң бир кол чылдагааны болза, чем саазазы ажок кошкак. Одарларны база чөп ажыглавайн келгенивисте. Дыка хөй мал организмге четчир санныг минералдыг бүдүмелдерни норма ёзугаар чедир албайн турарындан күш-деңгели куду, ындыг мал кыштаглаашкынның баштайгы айларында-ла харыксыраар, чыл ашпас болур. Бистиң лабораторияның ажылдакчылары совхозтарның директорларынга база специалистеринге чогуур арга-сүмени бээрге, материалдыг-даа база чем-даа баазазы кошкаандан хемчеглер боттанмайн баар таварылга база бар.

Үш дугаарында, социал айтырыглар талазы-биле база чугаалап болур. Ветеринария шугумунда 20—30 болгаш ооң-даа хөй чылдарда ажылдап келген хоочунар бажың-балгат-биле эки хандыртынмаан болур-дур. Бо талазы-биле айтырыгны үргүлчү көдүрүп келген-даа болзувусса, ол чаңгыс черде ам-даа таптавышпан. Бистиң лабораторияда 1978 чылдан бээр бажың ооч-урунда турар кадрлар ам шуут-ла чөгели төнген. Аныяк специалистерни ажылга хүлээп алыр дээривиске, эң-не берге айтырыг ол, аңаа-ла үскеш турар боор-дур. Ясли-сад-биле хандырылга айтырыы база шакла ындыг байдалда.

Ол ышкаш лаборатория системазында база черле мал эмчилери кадрларның акшатөлевири эвээш, хемчээли база дөмей эвес, бо чорук кончуг аарышкылыг болгаш хомуданчыг-дыр. Бо айтырыгларны хуралдарга база семинарларга наш-даа удаа көдүрүп келген болзувусса, амдыгаа чедир коску өскерлиишкин чок арткан.

Ооң аңгыда көдээ ажыл-агый шугумунда төнчү чокка болуп турар өскерлиишкиннер, чаартылгалар, эде тургустунуушкун бистиң лабораториянын база кадрларынысты ажылынга дыкала шаптыктыг боон-тур. Өске-даа албан черлеринде көдээ ажыл-агый шугумунда дээрим ол, черле ындыг. Кадрлар даарта канчап баарын билбес, ынчангаш, чеченчидин чугаалаарга, чемоданын иштенип алган олурарлар.

— Моон соңгааргы сорулганар дугайында түүү чугаалап болур силер, Сара Ырышовна?

— Моон соңгаар бе? Ажыл-ла хөй. Бода болгаш шээр малда бар халдавырлыг аарыгларны узуткаары, олардан кижилериң аарыыр таварылгаларын болдурбазы болур. Ол ышкаш республиканы ниитизи-биле дөрт зонага хуваагаш, ыштаглаашкын үезинде азы октябрьдан апрельге чедир бүгү малды хынап шинчиир, ооң түңнелдерин анализтээр, аңаа үндезилээш, моон соңгаар ап чорудар хемчеглерни ажылдап кылгаш, ону боттандырар бис. Ол дээрге совхозтарның удурткучуларының, специалистериниң бистиң-биле кады деңге кылыр ажылы боор түве-дир. Ажыл-агыйлар бистиң-биле сырый холбаалыг ажылдаарын күзээр бис. Бот-боттарынга дузалаар, билчир, деткижер ужурлуг. Чаңгыс айтырыгны шиитпирлеп турар болгай бис.

Интервьюну Сарыг-оол КУУЛАР организастаан.

ДЕҢНЕЖИРИН КҮЗЕДИМ

Дина Узуновна Уванзай Самагалдай эмнелгезиниң туберкулез эмнээр салбырында санитаркалап ажылдаа-ла чеди чыл ашкан. Ол үениң дургузунда даанган ажыл-ижинге кызымаан, чүткүлдүүн көргүзүп, эвилеңээлдээ, сагыш-чованчыры-биле түгле аарыг кижилериң эвес, харын коллективте ажылдап турар эш-өөрүнүң хүндүткелин, үнелелин чедип алган.

Санитарка кижи эмнелгениң, аарыг улус чыдар палаталарның арыг-шевери дээш харыысалгалыг болур. Ол талазы-биле Уванзай чеме дыңнап көрбээн. Аргадужулгазы улуг болгаш ол аныяк санитаркаларың дагдыныкчызы болуп, оларны ажыл-ишке, харыысалгалыг болурунга өөредип турар. Ооң аңгыда хөй-ниити ажылының идепкейлиг киржикчизи боон, профбелүктүн даргазында ажылдап турар. Бодунга, эш-өөрүнге негелделиг, амгы үениң чаартылгаларының болгаш эде тургустунуушкунуң идеяларын пропагандалап чоруур. Үш ool. бир кыстың иезі. Уруу авазының паин истеп. Кызылдың эмчи училищезинде өөренип турар. Бот-тывынгыр уран түүлдүн көрүлделеринге үргүлчү киржип, хоюг, өткүт үнү-биле ырлай бергенде, көрүп, дыңнап орган кижилериң сагыш-сеткилин доюлдуруп, уярадып өөртүптер. Эки ажылы, хөй-ниитичи чоруу дээш хүндүлел бижиктер, өртектиг белектер-биле чаңгыс эвес удаа шаңнаткан.

Биче сеткилдиг, кижизиг мөзү-шынарлыг, уран салымчаланыг шак бо ажыл-ишчи кижиге өскелериң деңнежирин, ооң бодунга тайбың аас-кежиктиг амыдыралды күзээр-дир мен.

Аркадий ӨЛЕТ.
Тес-Хем район.

КООПЕРАТИВ КЫЛДЫР ШИЛЧЭЭН

Кызылда тос каът кылдыр тудуп турар база бир бедик бажыңның бир ханазы орту дээрже астынып үне берди. Тракторда быжыглаан сарыг кранның күштүүн ында кымдаа эскербээн дег болду. Ол кран эвес болза, бо калбак, аар хананы турар черинге чедирип салып алыры берге. Ону тудугжулар чыпшыр эптээш, ылап деңнээш, болганы ылап деп көргеш, тудуштурар демирлерин дуңзаалай бердилер. Чуртталга бажыңының бир квартиразының даштыкы ханазы хевирлеттине бергени ол.

Балгазын баар узун оруктуң эгезинде, самолёттар ужуп үнүп, кээп хонар улуг шолден ырак эвесте, бо тудугну Найырал аттыг кооперативтиң бригадазы кылып эгелээн. Олар ооң мурнунда бажың-тудар комбинаттың бригадазы болуп база-ла хөй каът бажыңнарны тудуп турган. Дугуржулганы кылып, аңгыланып, аныяктар кооперативти ажыдып алганнар. Бо дугуржулга кижилериң аразында чугаалажылганың, изиг от дег күштүг состуң ачызында чедип алдынган. «Сөглээн сөс, керткен ыяш» дээн ышкаш, ол-ла ыйнаан. Ол состуң күжү-биле көңгүс ээн шолде 324 аал чурттаар чаа бажыңның ханалары салдынып эгелээн.

—Дугуржулга бүзүрелдиг. Комбинат бисти тудуг материалы-биле хандырар болган. Ажылывыс ам шуудаашкынныг-дыр. Бажыңның тааандаа бодувус кылган бис. Ам подвалдарның ханаларын салып турарывыс бо — деп, аныяктарның бригадири Демир-оол Монгуш таныштырды.

Кранның башкарыкчызы Сергей Хаажыктың ажылын үнелээр ужурлуг. Тургузу салып каан калбак тудуг кезектерин тудугжу ооддар кран ужунга илбектеди бээрге, ооң башкарган тракторунуң узун «холу» тудуг кырынче аттындыр аппар чоруур. Николай Ондарның, каңнакчы Андрей Маадырның шалыпкынын түге деңнеп болуруг? «Найырал» кооперативтиң ажыл-ижи улуг оруктуң кыдында ынчаар бедип эгелээн.

ЧУРУКТАРДА: тракторист-крановщик Сергей Хаажык; бригада ажыл үезинде.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

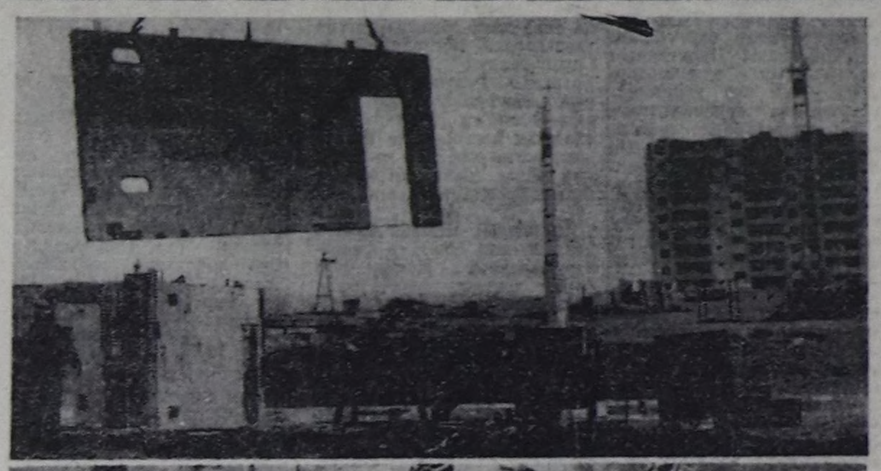

ДУГУРЖУЛГА АКШАДАН ҮНЕЛИГ

Каас-шиник чоруктуң дем-дээ моон соңгаар автомобиль эвес, а ону мунуп алгаш чорууру апаар хире.

— Совет чазактың шиитпирин ёзугаар автомашиналарның артык кезектерин болгаш чугула хереглелдиң эвес өске-даа чамдык бараннарны үүрмектеп садарының өртектери бо хүнден эгелеп хостуг болур — деп, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы С. А. Ситарян ноябрь 14-те болуп эткен парлалга конференциязынга медегээн. ССРЭ-ниң Өртектер талазы-биле күрүне комитединиң даргазының оралакчызы А. Н. Комин Эвилел чазааның үш хонук бурунгаар хүлээп алганы «Чоннуң хереглел бараннарының чамдык-хевирлеринге үүрмектеп садар дугуржулгалыг өртектерже шилчиир дугайында» доктаалының ужур-утказын журналистерге таныштырган.

Амдан эгелеп ювелирлиг кылымалдар, хой болгаш тоолай кежиден ангы, алгыкештен хеп, мебель база хевис, эң сөөлгү үениң радиоэлектроннуг техниказын, хрусталь болгаш эң эки шынарлыг шаажан, маркалыг коньяктар болгаш кат арагаларын бүдүрүп турарлар өртектерни садыг бүдүрүлгелери-биле дугуржулга ёзугаар доктаадыр апаарлар. Ам барып рынокче шилчиишкин талазы-биле ук шенелде даштыкы чурттардан киир сөөрткен ындыг хевирлиг бараннарга, ооң-биле кады даштыкы косметикага база хамааржыр.

Административтиг албадалдан хосталган соонда коларгал хереглелдериниң өртээ ийи катап өзүп болурун хереглел рыногунуң тургустунун келген байдалы көргүзүп келген деп, ССРЭ-ниң Өртекчүркому санап турар. Хереглел рыногун шак ынчаар таарыштырып чогумчударынга, спекулянтларбиле демиселдер оларның-на чепсээ-биле шак ынчаар чорударынга чазак идегеп турар. Ынчалза-даа мында бир нарын байдал бар — ССРЭ-ниң Өртекчүркомунун санаашкыннарын ёзугаар алыр болза, чурттакчы чон 130 миллиард рубль өртектиг чем продуктуларын курлавырлап шыгжап алган. Ынчангаш ам коя-шиник амыдыралдың өртээнин улгаткаанын кол аъш-чем бараннарынга чиижең садыглаашкын-биле түге катап эгидип ап, дензигүүрлеп ап болбас деп? Рубльдиң үнезиниң кудулаашкынындан камгаланыр дээш улуг өртектиг, үнелиг түүлдер садыг ап турарларны оларның өртээнин ийи катап улгадыышкыны-даа кайын доктаадып шыдаар деп.

Улуг өртектерни арттырып алыр сорулга-биле продукция бүдүрүлгезин өстүрер хамаанчок, харын-даа өжегерээн кудуладып эгелээр бүдүрүлгелерни канчаарыл? Алдынган орулганы кезик-чамдыызын бүдүрүлгелер-биле үлежип аар дээш дугуржулга өртектерин улам улгаттырар садыгжыларны канчаарыл? Ындыг монополисчи хөделиишкиннерге удур хоойлужудулга чуртта ам-даа чок-ла болгай. Бараан саарылгазындан үндүрүг ставкалары-биле ССРЭ-ниң Сан-хөө министерствозу бүдүрүлгелерге хамаарылгалыг боон, оларны чагырып шыдаар деп, шенелдени эгелээнер санап турарлар. А бир эвес ол дузалап шыдавас болза, ССРЭ-ниң Өртекчүркому болгаш Садыг министерствозу шак ындыг кара туразында барган бүдүрүлге ээлерин база садыгжыларны шиидип, оларның дугуржулга өртектерин кудулаткаш, шын эвес чорук-биле чыып алган орулгазын хавырган, күрүне бюджединче шилчидип болурлар. Чер-черлерде эрге-чагырга органнарынга өртектер политиказын садыг организациялары-биле кады контрольдаар болгаш аайлап-башкарар эрге бердинген. Ынчангаш чазак чер-черлерде эрге-чагырга органнарынга база идегеп турар.

— Ынчалза-даа кол-ла чаңгыс түве биске ам билдингир апарган — биске амдаа эки билдинмес рынок агымынче киргенивис-биле эвээш эвес бергелерге таваржып, согуушкуннарны-даа алырывыс чугаажок — деп, чурттуң Премьерниң оралакчызы С. А. Ситарян санап турар.

Г. МИХАЙЛИН.
СЭТА-ның корр.

Парлалга арыннарындан

Ягода Генрих Григорьевич. Төрүттүнген чылы — 1881. Ызыгууру — биче буржуаз.

Ада-иезиниң чүдүлгези — иудей.

Эртемн — ортумак. Доосказ черин айытпаан.

Кадайлыг, ийи уруглуг. Өг-бүлезиниң салым-чолу билдинмес.

Партийжи стажы (ВКП (б)-ниң XVII съездизиниң Мандат комиссиязының айытканын ёзугаар) — 1917 чылдың апрельден бээр.

Сөөлгү албан-хүлээлгези — ИХУК-тың Улус комиссары. ССРЭ-ниң харылаанын Улус комиссары. ССР Эвиделиниң Дээди судунуң Шериг коллегиязының 1938 чылдың март 13-те шиитпирин ёзугаар боолап шиттирген.

Агартыр үндезин чок.

Анкета хевирлиг каш одуруг даштындан көөрге, дыка оожум болгаш кезек үеде «Демир Генрих» деп шола аттыг чораан бо кижиниң дугайында барык чүү-даа чугаалавайн турар. Ленинниң үезинде чекистер аразындан БОК-тың (Бүгү-россияның Онза комиссиязының) бирги Даргазы чораан Феликс Эдмундович Дзержинскийни база ынча деп адап турган. Республиканың Улус Комиссариаттар Чөвүлелинин Даргазы В. И. Ульяновка (Ленинге) БОК-тың 13 кежигүннериниң адын «Демир Феликс» бадыладыры-биле киирген. Оларның аразынга В. Р. Менжинскийниң адының соонда, он дугаарында Г. Г. Ягоданың ады база бар. Ук коллегиягa бадыладыры-биле Кедров, Петерс, Аванесов, Ксенофонтов, Манцев, Медведь, Лацис, Зимин, Месинг, Корнев оларның аттары кирген турган. (Сөөлүнде ук коллегияның кежигүннеринден түгле Менжинский биле Дзержинский олар репрессияга таварышпаан).

Дзержинскийниң тургускаш киргени ук коллегия кежигүннерин В. И. Ленин 1920 чылдың июль 29-та бадылап, ат салган. Ук документ амгы үеде СЭКП ТК-ның чанында марксизм-ленинизм институдунуң партия архивиниң ленинчи фондузунда кадагалаттынып арткан.

«Ленин и ВЧК. 1917-1922» деп документилер чыыпдызында Генрих Ягоданың ады ийи удаа кирген. БОК-тың ынчангы ленинчи кадрларының аразындан ол таварылга эвес болуп кирген чадавас.

Ол үеде Ягода БОК-тың даргазының онза бүзүрелинге турган болгаш улуг харыысалгалыг комиссияларның составынга бо-ла кире бээр турганын айтыры чугула. Ол ук органга ажылдап келир мурнунда даштыкы садыг талазы-биле Улус комиссариадынга турган дээрзи билдингир. Ол БОК-ка, эгезинде ооң даргазының оралакчызынга дыка үр ажылдаан, а Дзержинскийниң мөчээнинин соонда — бирги оралакчы апарган.

Чедир өөренип албаан эм кылыкчызын пролетаржы эрге-чагырганың күүүлүг организациязының ханаларының иштинче кандыг күштер киирип келгенин ам көрээлиңер. БОК-тың коллегия кежигүннериниң аразынче ол канчап кире бергенил? А ооң мурнунда ол даштыкы садыг талазы-биле Улус комиссариадының коллегия кежигүнүнче кажан кире бергенил?

Ол орукче кире бээринге аңаа элээн каш мындыг байдалдар дузалаан. Бирээде, Генрих Ягоданы (ёзулуг ады Гершель Иегуда) Яков Михайлович Свердлов кончуг таныыр болгаш билир, чаңгыс чер-чурттуу чораан, харын чоок төрели. Генрихтиң кадайы Ида Я. М. Свердловтуң улуг акызы Вениаминниң уруу чораан. Ийиде, Ягоданың даштыкы садыг талазы-биле Улус комиссариадының коллегиязынга ажылдаарынга ынчангы партияның Нижегород губерния комитединиң секретары болгаш Нижегород губерниязының күүскомунуң Даргазы Л. М. Кагановичиниң талазындан Ягодага дузалаанында база-ла түве бар дээрзи илден. Түге дизе улетпурлуг садыгжы эрги хоорайның удуртукчузунга партийжи аныяк ажылдакчыны томуйлап каанында база ужур бар. Каганович биле Ягода олар Петроградка ооң мурнунда-ла билчир чораннар. Ынчан оларның бирээзи Шеригниң дээди инспекциязынга, өскези — Кызыл Армияны четчелеп тургузарының комиссиязынга шоолуг улуг эвес эргедужаалдыг ажылдап турганнар. Олар Мурнуу фронтуга база таварышканнар.

Кажан И. В. Сталинни РКП (б)-ниң ТК-зының Чингине секретарынга томуйлаан соонда, аңаа ажылдай берген Л. М. Кагановичиниң дузазын Ягода 1922 чылдан эгелеп ажыглай берген.

Генрих Ягода Л. М. Кагановичиниң ачызында, 1924 чылда БОК-тың ажыл-агый кезээнин начальнигинден ук органның Даргазының оралакчызы апарган болгаш ол үеден бээр дыка депшип эгелээн. Аңаа ол разведканың болгаш контрразведканың бүгү саң-хөөзүн, чекист кадрларны материалдыг хандырарын долузу-биле харылап, БОК-тың бүгү аппарадының ажылы-биле таныышкан. Төп аппараттын, ылангыя дээди болгаш орбораториянын база кадрларынысты ажылынга дыкала шаптыктыг боон-тур. Өске-даа албан черлеринде, көдээ ажыл-агый шугумунда дээрим ол, черле ындыг. Кадрлар даарта канчап баарын билбес, ынчангаш, чеченчидин чугаалаарга, чемоданын иштенип алган олурарлар.

— Моон соңгааргы сорулганар дугайында түүү чугаалап болур силер, Сара Ырышовна?

— Моон соңгаар бе? Ажыл-ла хөй. Бода болгаш шээр малда бар халдавырлыг аарыгларны узуткаары, олардан кижилериң аарыыр таварылгаларын болдурбазы болур. Ол ышкаш республиканы ниитизи-биле дөрт зонага хуваагаш, ыштаглаашкын үезинде азы октябрьдан апрельге чедир бүгү малды хынап шинчиир, ооң түңнелдерин анализтээр, аңаа үндезилээш, моон соңгаар ап чорудар хемчеглерни ажылдап кылгаш, ону боттандырар бис. Ол дээрге совхозтарның удурткучуларының, специалистериниң бистиң-биле кады деңге кылыр ажылы боор түве-дир. Ажыл-агыйлар бистиң-биле сырый холбаалыг ажылдаарын күзээр бис. Бот-боттарынга дузалаар, билчир, деткижер ужурлуг. Чаңгыс айтырыгны шиитпирлеп турар болгай бис.

Интервьюну Сарыг-оол КУУЛАР организастаан.

Янзы-бүрү медээлер

БУРЯТ ЫРЫ-БИЛЕ ТАНЫЖЫЛГА

Республиканың найысылалында бо хүннерде боттывыңгыр композиторларның семинары эртип турар. Ында музыкага хандыкшылдыг дөртен хире кижи киржип турар. Олар чартык ай дургузында арга-дуржулгазын солчур, чаа чогаалдарны сайгарып көөр.

Культура министерствозунуң әртем-методиктиг төвү арга-дуржулга солчур, кожавыс Бурятияның бот-тывыңгыр композиторларының чаа чогаалдары-биле таныжар соруулга-биле оон аалчыларны база чалаан. Аалчыларның арызында сураглыг ыраажы, композитор, Бурятияның Хоца Намсараев аттыг академиктиг шин театрының бурят национал хөгжүм херекселдериниң оркестриниң хөгжүм удуртукчузу, Бурят ССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Владлен Пантаев. Телевидение болгаш радио комитетиниң бурят национал хөгжүм херекселдериниң оркестриниң ыраажысы, Бурят ССР-ниң алдарлыг артизи Хажидма Аюржанаева. Бурят ССР-ниң улустуң артизи Михаил Ельбонов болгаш аныяк ыраажы Баяр Батадоржиев олар бар. Оларныңг-биле кады Бурятияның бот-тывыңгыр композиторларын Чөөн чүк улустарының музыка херекселдерин кылыр талазы-биле шенелде-хөгжүм лабораториязының инженер-конструктору Балдан Гомбоев база төлөәлөәр.

Бурятияның музыка уран чүүлүнүң төлөәлекчилер-ноябрь 17, 19-та Кызылдың уран чүүл училищезинің база педагогика институдунуң студентилериңе, башкыларына аалдап барганнар. Кедээ суурларның чурттакчылары аалчыларның концертии ак-көк экрандан көрүп ап болур.

Василий БИЛЬТАГУРОВ.

БИР КИЧЕЭЛГЕ

Тыва дыл башкыларының семинары Кызылга чоокта чаа болуп эрткен. Анаа бир солун болгаш эң ажыктыг болган чүве — Кызылдың № 2 ортумак школазының 5-ки классынга ССРЭ-ниң улустуң башкызы А. А. Алдын-оолдуң чугаа сайзырадылгазынга кичээл эрттиргени.

Чугаа сайзырадылгазының тускай программазы чок. Ындыг болганда башкы боду анаа ыяк белеткенир ужурлуг. Черле хоочун, арга-дуржулгалыг башкы болгаш, оон ол кичээлди эрттиргени бир язы болду. Кичээлге ийи сорулга салдынган: уругларның аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадыры. Ол сорулгазын эки, быжыг боттандырар дээш өөреникчилериң амыдыралы-биле холбап, эге класс башкызы Н. Ч. Менниг-оол-биле чугаа кылды.

Медээ, айтырыг, кыйынрыг домактарын амыдыралга херек кырында ажыглаар чаячылды сагып, өөреникчилер баштайгы башкызы-биле кады сактып, домактар чогаатты. Класска тыва дылды билбес турган оол (авазы орус) чечек тудуп алган туруп келгеш, тыва дылга арыг чугаалап, домактар чогаатты. Башкының ажылынын түүнелги эки болганын бо чижек көргүзүп турар. Оон соонда пластинкада бижиттиген «Башкымга» деп ырыны өөреникчилер-биле кады таалап дыңнадывыс. Ийиги сорулгага мергежилге-биле ажыллап, «Кадарчы» деп чогаадыг бижидилер, А. А. Алдын-оолдуң анаа ажыглаан арга-методу база-ла чедимчелиг болган. Кадарчының ажылы көстүп кээр хире чогаадыг үнер кылдыр ажыды башкы организастап шыдаан.

Ажыл үезинде уругларның чаныңга барып, эш хуузузу-биле сүмелеп, деткип, мактап-даа турду. Хоочун башкының хевир аянында чугаа соодунда «сен бичии, а мен улуг, башкы-дыр мен» дээр хөөн чок болду. Деңге, кады ажылдааны иллеп. Бижээн чогаадының номчуп турда, башкы аажок кичээнгейлиг болуп, шын эвес ажыглаан сос, домактарны өөреникчилериң боттарынга дораан аттырып турду.

Ук кичээл эрткен соонда, сайгарылга болгаш ниити сүме, санал-онал болган. Эге болгаш үстүү класстарының программазын эки бир башкыга чылдың-на 5-ки классты быжыглаар болза, черле ажыктыг деп түвүл-үндүрген. Мен база ол санады деткиир мен. Семинарга оон-даа өске солун болгаш ажыктыг үүлдер хөй болган.

Татьяна КУШКАШ.

Тоолчу Баазаңайның төрүттүнген хүнүнден бээр 100 чылынга

ТООЛДААРНЫҢ ТООЛДАРЫ

Улуг тоолчу Баазаңай Түлүштүң төрүттүнген хүнүнден бээр 100 чыл болганын Тываның ДЛТӘШИ демдеглеп эрттирген. Ынчалза-даа солуннар арыннарынга ооң дугайында үүг-даа көзүлбээн. Тоолчуның юбилейинге тураскааткан кежээни ноябрьда Улуг-Хем районнуң Торгалыгга организастап эрттирер деп турар. Бо сактыышкын аңаа ажыглаттына бээр боор деп бодап ор мен.

Оон ыңай дыл, литература әртемнериниң кандидады Д. С. Куулар Баазаңайның төрүттүнген хүнүнден бээр 100 чыл болганын ноябрь дургузында республиканың школаларынга болгаш өске-даа өөредилге черлеринге демдеглеп эрттирерин саналдаан.

Анаа ады Баазаңай, шола ады Тоолдаар, паспорт ёзугаар ону Баазаңай Халдаевич Түлүш дээр. Улуг-Хемниң Ары-Торгалыгга 1890—1951 чылдарда чурттап чораан.

1950 чылдың чайынында, июль төнчүзүнде, август эгезинде алдарлыг мерген тоолчу Баазаңайны көөр, оон каас-чараш, байлак аас-чогаалдарының ужу-кыдыын дыңнаар, оларның чамдыызын чыып бижиир аас-кежиктиг болган мен.

Ынчан Ленинград университединиң Чөөн чүк факультединге өөренип турган бис. Үшкү курсту доскаан, Тывага дыштанып келгенивис ол. Тываның ДЛТӘШИ-ге кирген мен. Ынчан ол институт «Азия төвү» тураскаалдың чоогунга бир ыяш бажыңга чүве, мурнунда аңаа хаак баазазы турган дээр чораан. Чогаалчы С. А. Сарыг-оолдуң Торгалыгже Баазаңай Түлүштүң тоолдарын бижип чоруур деп турарын билип ап, дыштанылгам ажыглап алгаш, аңаа каттыжып алган мен. Ол экспедиция менээ база бир чугула базым бооп артып калган.

Кызылдан Шагаан Арыгга келгеш, оон Чаатыга төрелим-Аракчаа Донгак суга барып хонгаш, даартазында Торгалыг суурга — «Куш-ажылдың хостуу» колхозка чеде берген бис. Колхоз баштаар чери бисти бир орус кырганның бажыңына тургузуп каан. Бажыңның хөрээжен ээзиниң ирейин Куйта деп адаары сагыжымда артып калган. Ол колхозтуң айыыр, дырбааш, хомут, шылыга дээн ышкаш херекселдерин септээр черинге ажылдап турган. Оларның ол бажыңы суурның ортаа үезинге турган.

Торгалыг суур атташ хемниң оң талакы эриин дургаар шойлуп чоктай берген. Ынчан чайның кидин түлүк изиг үези. Кат быжып турган. Артында арга-ыяштарлыг, дагларлыг, оон ынай-лаарга. Таңды сыны херлип чоруй барган. Торгалыг хемниң ол чарыында ийи бедик даг хереп алган. Оларның баарында Чааты биле Шагаан-Арыг хемнериң тараалаң хадылаң делгемнери чаттыла берген. Талыгырда өңдүр-чаагай Улуг-Хем кыланайнып чыдар. Оон ындында Буура сыны бедип үнген. Баазаңайның чурту ол. Ол оран-биле тоолчуның угаан сарыылы, сеткил-сагыжы үүлдеп болганы, ону дөзээни чугаажок делгем, шелээн, уран-чечен.

Аңаа баргаш, баштай-ла эскерген чүвем — Торгалыгның чону эолдек-эвилен, орус, тыва деп ылгажып-даа турбас, суурга өскээртен келген кижилер-биле хүндүткелдиг мендилежир, чугаалажыксаар чер болган. Ол черниң аныяктары «сарыымга» деп сөстү чугаазынга бо-ла ажыглай каптарын билип алган мен. Аныяктары кежээ клубка танцылаар, ырлажыр.

Баазаңай тоолчуның өө база-ла суурның ортаа үезинге турган. Боду суурнуң инээниң кадарчызы бооп ажылдап турган. Чааш, доруг аттыг. Эртениң-ие инээн сүрүп алгаш, Торгалыг өрү чоруп каар. Дүүш соонда келирге, тоолданың эгелээр бис. Оон бодунуң өөнге тоолдадып, тоолдарын бижип ап турган бис. Ол чер чурттуг, педучилищеге өөренип турган Татьяна Донгак деп уругну аас чогаалы чыып бижиир ажылга база киириштирип алган турган бис. Аажок кызымак кижи болган.

Баазаңай — ёзулуг-ла бедик мөзүлүг, топтуг-томаанныг, мерген угаанныг, биче сеткилдиг кижи чораан. Ынчан ол алдан хире харлыг турганы ол боор, ортумак сынныг, сиреш магаботтуг, салгын-хатка додуккан хүрең шырайлыг, арныңг кежин дөора болгаш үзүн дургаар кежилген сыгыглар, былгаарныы дег кылдыр, хээлеткен. Ону Степан Агбааановичиге чугаалаарымга: «Оон мерген угаанының херечизи ол-дур...» дээр чораан. Күш-ажылга дадыкканы илдеп. Ол кырган чиик эвес амыдыралды чурттап эткен. Тываның болгаш Моолдуң төөгүзүнде бир улуг болуушкунга — 1912 чылда маньчжур-кыдат эжелекчилерге удур тулчуушкунга — Хомду дайынына Баазаңай Түлүш киржип чораан. Ынчан ол хыпдээн чалыы назынныг—22-ле харлыг турган. Оон сан тыынышкынын (Хомду дайынына киришкениниң дугайында) бижип албаанывыска амдыгаа дээр хомудап чоруур мен. Ынчан бис оон намдарынче-даа, репертуарынче-даа ханылап кирбейн, үүгле оон ыткан тоолдарын бижип алырын кол сорулга кылдыр кыдыра бодап турганывыс ол-дур ийин.

Ол чоруп турган база бир билген, эскерген чүвем — Баазаңай тоолчу моол бижиктиг билир турган кижи болган. «Элээн хөй моол номнарны Торгалыг өрү бир хорумда базырып каапкан мен...» — деп орар чораан. Революция соонда кезек үеде ыңдыг турган. Чижээлээрге, «Доң-Терекке Кандан-Хелиг деп ламаны «контр» дээш тудар деп баарга, хамык ном-судурларын сугже дүлүпкен» —деп, даайым кижи чугаалап орар чүве. Ол улуг хажыдыышкыннар Баазаңайга база дээп турганы ол-дур.

Ол чайын бис Тоолдаарның элээн хөй чогаалдарын чыып бижип алган бис. Оон иштинде дараазында тоолдар: «Улуг-Кара Моге», «Аваа-Чечен угбалыг, Аңгыр-Чечен дүмалыг Алдын-Шаагай», «Кезерниң» ийи белүү», «Далай-Байбын хаан», «Арбыган-Аастыг Моге», «Багай-оол», «Башкы Кара Удургу», «Чаңгыс-Карыш», «Эрниң эрези эр хүрегечи Мерген», «Хан-Төгүлдүр», «Эр-Кара-Хавырга», «Ак Чаан Моге», «Төөгү-Эртине хаан чурттуг Бойду-Эртине хаан».

Дыңнап бижээн чогаалдарывыстың чамдыызын оон соонда номнарга парлап үндүргүлээн.

Эртемден С. М. Орус-оолдуң үүгүүнде Баазаңайның репертуарында «Улуг тоолдарның саны безин чеден ийи, а бичии, ыыска хөглүг, (каттырынчыг тоолдарының саны чээрби» — деп бижээн. («Тываның аныяктары», 1990. 09. 22). Аас чогаалының оон-даа өске хевирлерин кончуг эки билир кижи чораан. Ёзулуг-ла боду бүткен байлак угаан!

Хомуданчыг-ла чүве бо: ол мерген угаанныг кижиниң уран чогаалдарының үүгле кезик-чамдыызының бижиттингени. Амыдыралының дургузунда ол чонунуң хүндүткелин эдилеп чораан боордан башка, чазактың, намның үнелелин албаан. Үстүнде айыткан үүүлден алырге, оон алыс утказы мыдыг: хоочун аарып чыткаш: «Тоолдарымны Совет чазактың мурнунга шуптузуп төндүр ыдып бээр чүвемни...» деп хомудап чыткап болган. Үүжезин чонунга арттырып бээрин күзеп чораан күжүр-дүр ийин.

Оон чогаалдарын болурчогууру-биле чыып, парладып, аңаа үнелелди берип турган болза, күрүнеиин шанналдарынга-даа киирериңге ёзулуг-ла төлептиг кижи. Оон орнунга ийи-чаңгыс кижилерни дээрже үндүр мактап турганы чажыт эвес. Оон кедерээргe, национал чоргаарал, национал сагыш-сеткил, национал культура деп билиглерни национализм деп билиг-биле солуп, бүдүп, оон түннелинде хөй-хөй кижилер репрессияга-даа таваржып тургулаан үе турган.

Ынчалза-даа Баазаңайның ат-сураа, алдары казах акын Джамбул Джабаев, сураглыг кыргыс аас чогаалчызы Токтокул Сатылганов, дагестан Сулейман Стальский, Уралдың тоолчузу П. Бажов олар-биле чаңгыс одурутта турар ужурлуг деп бодаар мен.

Баазаңай тоолчу шуут чиде бербээн. Оон өөреникчилери бар. Олар улуг тоолчудан дыңнап чораан чогаалдарын — ырларын, тоолдарын, тывызыктарын, үлегер домактарын болгаш оон-даа өске ажылдарын чон аразында тоолдап, ырлап, тывызыктап чоруурлар. Ол чогаалдарны келгір үениң салгалдарынга арттырын каар дээш чыып бижип-даа, бижидип-даа келген. Оларның бирээзи Андрей Чүлдум-оол. Баазаңайның ырлап чораанын «Оо хаян, ээ хаян» деп ырызын биске ырлап берип турду. Ырның сөзү болгаш аялгазы бир язы, хөлчок солун.

Тоолчуның төрүттүнген хүнүнден бээр 100 чылын оон чогаалдарының чыындызын, репертуарын, амыдырал-чуртталгазын көргүскен тускай ном-биле демдеглээн болза эки ийик. Оон юбилейин бо удаада дыка чавыс деннелде демдеглеп турардыр бис деп санаар мен. Ёзу барымдаалаан-даа ышкаш аан. Орайтаан-даа болза, ол мерген угаанныг кижиниң чырыткылыг турасказалын төлептиг-биле демдеглээр ужурлуг турган бис.

Баазаңай тоолчу Торгалыгның оң талазында Калбак-Арга деп черде менге үйгузун удуп чыдар. Оон хөөрүн септен селээш, кырынга даштан ыылган турасказал кежээни тургускаш, аңаа чогуур сестерден бижип каар болза деп саналдыг мен. Келир үеним-даа, амгы-даа үеним салгалы аңаа барып, кандыг-бир хемчег организастап эрттирип болгай. Тоолчувусту кезээ мөңгеде утпас ужурлуг бис. Бо бүгүнү «Куш-ажылдың хостуу» совхозтуң дирекциязы, ында ортумак школа коллективи чайлыг холга алыр деп бодаар мен.

Сактыышкынымны Баазаңай Түлүштүң шагаага өөрээл-биле доозайн:

ШАГААГА ИӨРЭЭЛ

Эрги чыл, сен эки чолду
Эктивисти ажыр
шаңнадың.
Эргин ажып байырлаңгың,
Эстеңнедиң чорувут че.

Оранны эргий
Орууң шуудазын!
Чедер черинге
Челдирип чет!

Баар черинге
Барыңгыр бар!
Байырлыг, чылым,
Байырлыг!

Чаа чылым, дагаа чылым,
Сагыш ышкаш чедип
келдиң.
Чаа чаагай аас-кежиин
Шагаа-дойлуг сунуп
келдиң.

Чаа чыл, амыр-менду!
Чаа чыл, өрү моорла!
Чаш ажы-толге,
Сая-түме чонга
Аас-кежиин шаңна!
Ажы-төлдүң, бүгү чоннуң
Ажыл-ижи бүдүп турзун!
Оран-чуртту тайбычыдыр,
Оолду, кысты ойнадып
тур!
Ажыл-ишти бүдүргүрде
Аваангыр, кашпагай
болдурт!
Азыраан мал менди
турзун!
Ажы-толу мандып турзун!
Аас-кежиин, курай-курай!
Амыр-менди, курай-курай!

Шүлүү САТ.
Профессор.

КАСПАРОВ—КАРПОВ: ЧАА ТЫВЫЗЫК

Делегей чемпиону ат дээш Нью-Йоркка Каспаров биле Карповтуң аразында эгелээн маргылдааның бирги чартыы доозулган. Амгы үеним эң шыырак дээн ийи гроссмейстерлериниң демисели будун ай дургузунда шыдыраага ынак миллион-миллион кижилериниң кичээнгейин хаара тудуп келген. Сөөлгү, он ийиги салыгның эгелээр мурнунда безин бо улуг маргылдаага сонуургал бичиндаа чавырылбаан. Көрүкчүлер залын чүс-чүс кижилер долдур олурупкан, а база бир ол хире улус театрже кирер эжиктиң аксынга сыымарлажып тургулаан. Кажан чемпион болгаш кордакчы сценага көстүп келирге, адын часкаашкыны оон мурнундагы хүннерден-даа артык үр чаңгыланган.

Салыг эгелээр мурнунда оргкомитеттиң президентизи Б. Бюркетт аңаа келген кижилерге өөрүп четтиргениң илереткиизи, маргылдааның киржиктилериниң дугайында каш сос чугаалаан.

Делегей чемпионунуң агы-биле ойнаанны соолгу салыгда удурланыкчылар база-ла испан салыгны ойнааннар. Ынчалза-даа он үшкү коште кордакчы оон мурнунда пат-ла чаңчыл болу берген көштен үнүп, ону оскерткен. Ынчан хөлге чидиг байдал тургустуна берген. Эксперттериниң бодал, саналдары ацгы-аңгы апаргылаан. Эгелээде оларның хөй кезии Каспаровтуң талазынга барган. Делегей чемпиону ыйыдыышкынын коткадыптары билек, Карпов удурланыкчызының дээрбээнден үне бээр арганы тып алган.

Сөөлгү салыг хайым болуп доозулган. Оон болгаш ниити он ийи салыгның дугайында санал-онал солчулгазы дораан-на эгелей берген. Бо улуг маргылдааның баштайгы чартыынга хамаарыштыр кыска үнеделди бээрин сураглыг шыдыраа специалистериңден дилээн мен. Гроссмейстер Леонид Шамкович мынча дээн: «Ийи тала өршээр аргажок хөй частырыгларны кылгылады. Чылдаваны? Могап турупкан база чадавастар, ынчалза-даа аажок улуг харыысалга сы базыпкан база бооп болур. Ылаңгыя Каспаров бичии артык күштүг апаргаш-ла, хөй частыгыр кылды. Моон мурнунда ындыг эвес кижи болгай, бо удаада ол удурланыкчызын улуг-ла хүндүлевейн тур».

Ынчалза-даа кижи-ле бүрүзү үстүнде гроссмейстер ышкаш дорт үнелел бербеди. Таптыг ындыг тодаргай чугаалаптар чүвем чок дээрзин америк гроссмейстер Ларри Кристиансен демдеглээн. А өске шыдыраачы — Роман Джинджихашвили холун чайыпкаш, амдыызында черле чүү-даа билбейн тур мен деп чугаалаан.

Каспаровтуң делегациязының кежигүү Владимир Дворкович өскелерге коорде шору чугаакыр кижи болган. Элээн хөй айтырыгларга ол күзелдин-биле харыылаан.

— Түннел черле ындыг болур ужурлуг-даа турган. Барык-ла бүгү матч дургузунда Каспаров инициативаны холга ап келген. Ынчалза-даа салыгларның төнчү кезээнге шала шиитпир чогун көргүскен. Ол дээрге, бүдүрелдиг эвес чорук-биле, бедик харыысалга-биле холбаалыг деп чүве билдингир. Тергин эки камгаланың билигин Карпов бадыткаан. Ынчалза-даа ол үүгле тос дугаар салыгда ылепкейлиг, көрүштүг ойнаан. Чедиги салыгга оон тиилелгези ындыг-ла кончуг эки эвес болган.

— Ынчаарга үүге ол таварылгада Каспаров артыкшылдыг хирезинде-ле, оозун долу ажыглап ыыдаавайн барганыл ынчаш?

— Берге айтырыг-дыр. Амдыызында ону Карповтуң камгаланып билириниң бедик техниказы-дыр база Карпов-биле ойнаан санында бодунун артык күжүн төнчүзүнге чедир ажыглап ыыдаавайн саар Каспаровтуң эрги аарыы-дыр деп көөр апаар.

— Спортчу талазы-биле алырга, бо маргылдааның ийиги чартыындан чүү маңап турар силер?

— Спортчу талазын алыр болза, ол дээрге чогаадыкчы чоруктуң көргүзүү-дүр. А Лионга болур маргылдаа биргизинден-даа «дүшкүүрлүг» болуру чугаажок.

Югослав гроссмейстер Любомир Любоевич мынчаар чугаалаан:

— Баштайгы он ийи салыг ынчаар доостур-даа турган. Удурланыкчыларның нарыызы-даа мергежилиниң дээлги чадазын көргүспеди. Демисел чидиг, күженнишкиниг байдалга эрткен. Маргылдаа эгелээр мурнунда-ла Каспаров аптар боор деп бодап турган мен. Делегей чемпиону адын ышкышмас боор деп ам безин ынчаар бодап турар мен.

Оюннуң бирги чартыы төнген соонда, парладга конференциязы болган. Ийи шыдыраачы бодунун бодалдарын журналистер-биле үлешкен. Оларның кайызы-даа чаа чүве чугаалаваан. Ындыг болуру-чөн. Ам-даа он ийи салыг артканда кым кымга бодунун чажыдын ажыдар боор.

Франция эстафетаны Америкадан хүлээп алыр. Маргылдааның ийиги чартыы Лион хоорайга ноябрь 24-те эгелээр.

Геннадий ФЕДОРОВ.
(СЭТА).

ДУС-ДАГГА МАРГЫЛДАА

Бо ажык-чарлыг үеде уттундурган тыва чаңчылдары диргизип, тыва сюжнарны чон аразынга катап цептередип турары өөрүнчүг. Ындыг байырлалдарның бирээзи чоокта чаа Өвүр районнуң «Торгалыг» совхозтуң девискээринде, ырда кирген Дус-Дагның дус бүдүрүлгезинге болган. Шаг төөгүдеи бээр тыва араттар ол даг дузун чемге ажыглаар болгаш мал-маганга чылгадыры-биле Тываның кайы-даа ырак булукнарындан аттыг, шарылыг хонуу-хонуу-биле чоруп чорааш кээп казып ап, Дус-Дагны ыдыктап дагып чораннар.

А амгы үеде машинатехника сайзыраан шагда күчүлүг экскаваторлар казып, КамАЗ-тарга чүдүргеш, Саян артында область, крайларже безин чорудуп турар.

Кезек үеде уттундурган турган Дус Дагның байырлалын, дус бүдүрүлгезинин инженери Борис Донгак организастап эрттирген. Байырлалга келген чамдык кижилер божа хойтпаан, даргаң-тараазын дергилеп келгени кончуг солун болган.

Маргылдааларга үүгле совхозтуң эвес, харын Кызыл хоорайдан болгаш районнардан аалчылар кээп киришкени солун. 1000 метр чарышка ооллардан Чаа-Суур школазының өөреникчилери Алик Майнды, Тамир Доспан олар мурнай халчын келгеннер. Уруглардан 100 метрге Кызыл хоорайның талаэзи Ашата Сенибил оарын мурнап келген.

Чүгүрүк, аныяк аттар чарыжынга Чаа-Суурнуң малчынары Ирбен-оол Кыргыс биле Андрей Түлүштүң аттары мурнап келген. Чыраа аттарга Кызыл райондан Слава Бады-Суурнуң аъды эрткен. А челер аттардан Улуг-Хемде «УТКА 25 чылы» совхозтуң аъды бирги черни алган.

Дараазында тыва хүреш бичин мөгелерниң девин-биле эгелээн. Аңаа үш класстың өөреникчиси Эрес Доржукай артык күштүүн көргүзүп, шүглүп үнген. Улуг мөгелерге база Торгалыг совхозтуң мөгези Чечен-оол Ажы-оол шүүлген. Үүүрүн Чаа-Суурдан Артур Долба болгаш 3-4-кү черлерни Торгалыг биле Таңды райондан келген мөге Артур Дүпчүн биле Радомир Түлүш олар алганнар.

Оон ақгыда школачылар болгаш совхозтар аразынга хол, бут бөмбүүнге эш хуузунуң ужуражылгалары база болгулаан.

Байырлалдың түннел кезээнде тиилекчилерге «Дус-Даг-90» деп бижээн кожааны, медальдарны тывыскылаан. База бүдүрүлгенин мурнакчылары: электрокаңшакчы Александр Сүндүп, КрАЗ чолаачызы Оюн-оол Түлүш, экскаваторщиктер Андрей Сарыглар, Анатолий Үстүүнчүк, үстүрер тракторнуң башкарыкчызы Кызыл-оол Монгуш олар шанналарны алгылаан.

Сулейман КЫРГЫС.

Максим Шарахөевич МАШПААДАЙ

Партияның болгаш куш-ажылдың хоочуну, РСФСР чергелиг персоналдыг пенсионер Максим Шарахөевич Машпаадай 67 харлап турар болгаш аар аараан. 1990 чылдың ноябрь 18-те мөчүзүн.

М. Ш. Машпаадай 1924 чылдың майда ТАР-ның Бии-Хем кожуунунуң Баян-Кол сумузунуң Суглуг-Хемге малчын араттың өг-бүдезинге төрүттүнген. Ол Туран школазын, Кызылга областың ийи чылдыг партия школазын, Москвага СЭКП ТК-ның чанында партияның дээди школазын доосканы.

М. Ш. Машпаадай 1942-1946 чылдарда шериг хүрээлеңге албан эрттирген. 1946 чылда БАЛКЭ Кызыл хоорхомунга инструкторлап эгелээн. 1948-1952 болгаш 1955-1957 чылдарда партия обкомунга пропагандистеп, 1957-1961 чылдарда СЭКП Улуг-Хем райкомунуң ийиги секретарынга, 1962-1966 чылдарда СЭКП Тоожу райкомунуң бирги секретарынга, 1966-1968 чылдарда «Тыва тудуг» трезинниң эргелекчизиниң оралакчызынга, 1968-1975 чылдарда СЭКП Тыва обкомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыныңның эргелекчизиниң оралакчызынга болгаш эргелекчизинге, 1975 чылдан эгелеп пенсияже үнүже чедир СЭКП Тыва обкомунуң парлалга черинниң директорунга ажылдап келген.

М. Ш. Машпаадай болдунуң бүгү-ле медерелдиг амыдыралынын дургузунда ленинчи партияның херээ, оон идеяларын амыдыралга боттандырар дээш быжыг тура-соруун, чөптүг негелделиниң, партийжи, организаторлуг болгаш ажыл-агыйжы чорааан көргүзүп келген.

М. Ш. Машпаадай «Хүндүлелдиг демдээ» орден, 5 медальдар. РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң Дээди Советтериниң Президиумнарының Хүндүлел бичиктери-биле шаннаткан.

Максим Шарахөевичниң оожум будужу, топтуг чоруу, чырыткылыг овур-хевири бистиң чүректеривиске кеззэ мөңгеде артар.

Болук эштери.

Телевидение

НОЯБРЬ 20

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Ол болган... болган...». 8.55 «Климе Самгинниң амыдыралы». Уран-чечен фильм, 7-ги сериязы. 10.20 «Аян-чорукчулар клуву». 11.20 Уруглар шагы. 12.20 Коллаж. 12.30 «Ye». 13.20—13.50 «Хоруглуг ырылар». Барымдаалыг фильм. 15.45 Хөгжүм эртинези. А. Скрябин. № 1 симфония. 16.40 Мультфильм. 17.00 Философчу чугаалар. Экономика болгаш медерел. 17.45 «Экия, хөгжүм!». 18.30 «Ye». 19.00 Мультфильм. 19.35 «Климе Самгинниң амыдыралы». Уран-чечен фильм. 7-ги сериязы. 21.00 «Ye». 21.30 «Сес». Литературлуг уран-чечен программа. 23.30—23.55 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Әртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 География. 8 класс. ССРЭ-ниң суг курлавыры. 9.05 Француз дыл. 1-ги чылы. 10.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 География. 7 класс. Австралияның шинчилээшкини. 11.05 Авам, ачам база мен. Уруг ийи харже киринкен. 12.05 «Буурап дүшкен трест». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 13.10—13.40 Ритмиг гимнастика. 17.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. Саратов телестудиязының программазы.

КЫЗЫЛДАН

17.50 Барымдаалыг фильм. 18.05 «Азия төвү». Информас-публицистиг программа. 18.50 «Кедээ амыдырал». 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удукар, чаштар!». 20.15 «Рынок: Германияда ол канчаар кылдыныр турарыл». 21.00 «Мээн Чайковскийим». М. И. Прудкиниң чугаазы. 21.40 ССРЭ-ниң Дээди Советиниң сессиязында. 22.40 РСФСР-ниң Дээди Советиниң сессиязының хүн демдеглели. 23.40—00.55 «Буурап дүшкен трест». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

17.50 «Контакт». 18.25 Коллаж. 18.30 «Ye». 19.00 Мультфильм. 19.15 Стол теннизи. «Советская культура» солуннуң шаннаалы дээш делегей маргылдаазы. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удукар, чаштар!».

В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шиин театрының 1990 чылдың ноябрьда шиилериниң РЕПЕРТУАРЫ

Ноябрь 23-тен 30-ге чедир «Театр — уругларга болгаш эвилелдилерге» неделя эгелээр.

Ноябрь 23-те. «Театр — уругларга болгаш эвилелдилерге» неделяның ажыдыышкынынга концерт. Эгелээри 18 шакта.

Ноябрь 24-те. «Үш хаван огаш» (тоол). Эгелээри 12 шакта.

Ноябрь 24-те. В. Серен-оол «Энесай-Мерген». Эгелээри 19 шакта.

Ноябрь 25-те. М. Машалу «Бразилияның әртинези». Эгелээри 12 шакта.

Ноябрь 25-те. М. Көжелдей «Үш үүл әртемниг оол». Эгелээри 18 шакта.

Ноябрь 26-да. Клара Сагды «Кыстың оруу». Эгелээри 14 болгаш 18 шактарда.

Ноябрь 27-де. «Биллиргек көйгунак». Эгелээри 12 шакта.

Ноябрь 27-де. А. Ставиский «Өлүмнүг сегиржип алыышкын». Эгелээри 18 шакта.

Ноябрь 28-те. Клара Сагды «Кижиниң шокары». Эгелээри 14 болгаш 18 шактарда.

Ноябрь 29-та. Ч. Ондар «Ханыг истер». Эгелээри 18 шакта.

Ноябрь 30-да. «Кузел» театр студиязы. «Майлар бурганның байырлалы». Эгелээри 12 болгаш 18 шактарда.

Кино

НОЯБРЬ 20-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Допинг для ангелов» 9.30, 11.20, 13.10., 15.00, 17.00, 19.00 (уэаткан) шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Воровка» 10.30, 12.30, 14.30, 16.30, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киночыындары № 31 9.00, 12.10, «Мама» 10.20, 13.30, «Рам и Лаккхан» (2 сериялыг), (Индия) 15.20, 20.10, «Поле чести» (Франция) 18.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Игла» 13.30, 17.10, «Не могу сказать прощай» 15.20, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Любовь выигрывает» (2 сериялыг) 14.00, 16.30, «Пираты XX века» 19.00 шактарда.

Партияның Тыва республика комитединиң Политиктиг чыыдыышкын бажыны, парлалга черинин дирекциязы, «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарының редакциялары партияның болгаш куш-ажылдың хоочуну, республика (РСФСР) чергелиг персоналдыг пенсионер

Максим Шарахөевичиниң МАШПААДАЙНЫҢ

хөг болгаш аар аараанының соонда мөчүзүнин дыңнатпышаан, оон чоок кижилериңе болгаш төрелдериңе ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17 ◆ приемная — 3-34-26 ◆ сарыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ эрелакчылар — 3-45-93 ◆ Килдистер ◆ аар гейжи амыдырал — 3-36-82, 3-36-25 ◆ идеология — 3-34-57 ◆ совет хургууг — 3-31-08, 3-41-23 ◆ улетпур — 3-34-49, 3-36-73 ◆ агроулетпур — 3-41-16 ◆ культура — 3-39-15 ◆ информация — 3-37-11 ◆ заказ кылдыза — 3-39-03, 3-34-39 ◆ ряулга — 3-34-93 ◆ корректорлар — 3-37-11 ◆ чидуруксулет — 2-27-41 ◆ толун келбейн бар — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер
Хемчээлер 2 парлалга
ажылы
Тиражы 28000 ака

Тыва АССР-ниң Поң чидуруер чер полиграфия болгаш ном садыгының керектериниң галаны-биле хүрүнге комитединиң типографиязы. Кызыл Шетинкин болгаш Кравченко кудумчуу бажы № 1.

Чагыг № 531.

Индекс 54241.